

Limburg

Manifest voor het versterken van de democratie

Henk Smeijsters

trekt

een streep

mei 2026

Inhoudsopgave

Voorwoord Emile Roemer	8
Aanleiding voor dit manifest	10
Bedreigde Limburgse bestuurders en volksvertegenwoordigers	11
Advertentie van Limburgse bestuurders en volksvertegenwoordigers	12
Nieuwjaarstoespraak van Emile Roemer	15
Democratie-tafels	16
Interactief panelgesprek tijdens ‘40 jaar Gouvernement’	18
Rappange lezing	18
Uitgangspunten en doelgroepen van het manifest	20
Uitgangspunten	21
Doelgroepen	23
Werkwijze bij het ontwikkelen van het manifest	24
Probleembeschrijving	26
Spanningen in de relatie tussen overheid en burger	27
Informatie die de burger niet bereikt	27
Teveel regels en bureaucratie	28
Afstand en geringe toegankelijkheid	29
Wettelijk, maar niet behulpzaam	31
Gebrekkige betrouwbaarheid	32
Niet leren van fouten	33
‘Haags gedoe’	33
Cliëntelisme	33
Technocratie	34
Beperkt democratisch ethos	34
Gebrek aan moreel leiderschap	35
Waar bestuurders en volksvertegenwoordigers ‘klaar mee zijn’	36
Feitenvrije meningen en meningen op basis van alternatieve feiten	36
Onbeheerste emoties	37
Ontoelaatbaar gedrag	38
De burger als ‘koning klant’	39

Limburg trekt een streep

Oplossingen	40
Een luisterende, behulpzame en lerende overheid	41
Laagdrempelig en tijdig informeren	41
Minder regels en bureaucratie	42
Toegankelijk en benaderbaar zijn	42
Niet alleen de wet toepassen, maar ook helpen	43
Betrouwbaar zijn	44
Leren van fouten	44
Geen ‘Haags gedoe’	44
Politieke in plaats van technocratische keuzes maken	45
Het democratisch ethos verstevigen	46
De inspraak vergroten	46
Eigenaarschap geven	55
Elkaar opvoeden tot democratisch besef	56
Moreel leiderschap tonen	57
Standvastig zijn	58
Een streep trekken	59
Een bezielde visie uitdragen, verankerd in waarden en deugden	59
Burgers die hun burgerplicht vervullen en eigenaarschap nemen	62
Je verplicht voelen aan de waarheid	62
Krant van de Buurvrouw	63
Emoties vertalen naar een politiek standpunt	65
Derde plekken	65
Ontoelaatbaar gedrag uitsluiten	66
Je niet als klant van de overheid opstellen	67
Democratisch ethos en moreel kompas als burgerplicht opvatten	67
Tot slot	68
Nawoord van Gabriël van den Brink	70
Auteur, co-redacteur en meelezers	74
Geraadpleegde literatuur	76
Managementsamenvatting	81

‘Ik heb het manifest gelezen en ik waardeer het zeer. Al zeker 20 jaar bepleit ik meer publieke moraliteit en tot mijn vreugde zie ik dat jullie daar nu hard aan werken.’

Gabriël van den Brink

‘De zorgvuldigheid waarmee dit manifest tot stand is gekomen, inclusief de brede betrokkenheid van deelnemers aan de democratie-tafels en de inbreng van externe deskundigen, verdient waardering. Voor mij ligt de kracht van dit manifest vooral in de strekking en de lange lijnen die worden uitgezet: het verbinden van de inzichten uit de verschillende tafels met een bredere, toekomstgerichte benadering van versterking van de democratie. Die richting sluit voor mij persoonlijk goed aan bij de bedoeling van het traject en bij de gesprekken die in de provincie zijn gevoerd.’

Martijn Derks

‘Een belangrijke en uitstekende analyse. Echt heel belangrijk werk dit. Het hele stuk is interessant. Ik ben heel erg enthousiast over waar jullie mee bezig zijn – dit is precies waarover ik schrijf, dit is de kern van het enorme probleem waar onze democratie mee kampt.’

Marcia Luyten

‘De overheid staat onder druk, en burgers ervaren dat in hun dagelijks leven. Onvrede ontstaat vaak niet uit één oorzaak, maar uit een gevoel van verlies, complexiteit, en een groeiende afstand tot de overheid. Als we de relatie tussen burger en bestuur willen herstellen, moeten we eerst begrijpen waar de kloof vandaan komt. Deze analyse doet een belangrijke aanzet hiertoe en maakt duidelijk dat een nabije overheid om meer vraagt dan bekende oplossingen alleen. De kracht zit hem in het structureel betrekken van burgers en bestuurders en overbruggen van de afstand tussen hen. De manier waarop dat hier gebeurt via democratie-tafels is een waardevolle aanpak. De vraag is nu hoe deze aanpak op grotere schaal kan worden toegepast.’

Catherine de Vries

Voorwoord

Emile Roemer

Democratie is nooit af.

We beschouwen haar vaak als iets vanzelfsprekends. Als een stelsel van regels, afspraken en rechten dat er nu eenmaal is. Maar kijk om je heen: de democratie is allesbehalve vanzelfsprekend en heeft alleen toekomst als mensen mee blijven en kunnen doen. Als mensen zich gehoord voelen. Als verschillen van inzicht niet leiden tot verwijdering, maar tot gesprek.

Juist daarom staat de democratie vandaag de dag onder druk. Niet alleen door intimidatie, bedreigingen of het verharden van het publieke debat, hoe zorgwekkend die ontwikkelingen ook zijn en waarom het Limburgs openbaar bestuur een streep trok. Nee, de grootste uitdaging is misschien wel dat steeds meer mensen afhaken. Omdat zij het gevoel hebben dat hun stem er niet toe doet. Omdat zij zich niet herkennen in de discussies die worden gevoerd. Of omdat zij niet langer vertrouwen dat problemen worden opgelost.

Dat kan en wil ik niet accepteren.

Een sterke democratie vraagt om onderhoud. Ze vraagt om bestuurders die zichtbaar en aanspreekbaar zijn en die niet bang zijn om ver vooruit te durven kijken. Die beleid willen maken dat gericht is op echte veranderingen en verbetering, niet op snelle profilering.

Een sterke democratie vraagt om inwoners die worden uitgenodigd om mee te denken en mee te doen. Om maatschappelijke organisaties, scholen, verenigingen en bedrijven die bijdragen aan het gesprek over onze gezamenlijke toekomst.

In Limburg hebben we die verantwoordelijkheid actief opgepakt. We brengen mensen bij elkaar aan democratie-tafels, in buurten, op scholen en in het Huis van de Democratie dat ons Gouvernement aan de Maas graag wil zijn. We organiseren Prinsjesdag in de regio. En overal waar ik kom, probeer ik mensen actief te betrekken bij mijn verhaal, ons verhaal.

Niet omdat ik denk de antwoorden te hebben, maar omdat ik er stellig van overtuigd ben dat de beste antwoorden ontstaan wanneer mensen elkaar ontmoeten, luisteren en samenwerken.

Democratie gaat uiteindelijk niet over systemen, over beleid, over regels. Ze gaat over mensen.

Over de bereidheid om verschillen te overbruggen. Over het besef dat niemand aan de zijlijn hoeft te staan. En dus over de gezamenlijke opdracht om ervoor te zorgen dat iedereen kan blijven meedoen.

Het is goed dat de auteur zich ingespannen heeft voor een waardevol manifest. Een manifest waarmee je het niet eens hoeft te zijn, maar dat uitnodigt tot gesprek, tot reflectie en vooral tot actie. Want democratie is geen bezit dat we kunnen doorgeven zonder ernaar om te kijken. Het is een gezamenlijke verantwoordelijkheid die iedere generatie opnieuw vorm moet geven.

Laten we daar samen werk van maken.

Gouverneur Emile Roemer
Commissaris van de Koning in Limburg

Aanleiding voor dit manifest

Bedreigde Limburgse bestuurders en volksvertegenwoordigers

De aanleiding voor dit manifest zijn de toenemende online beledigingen, scheldpartijen, intimidaties en anonieme bedreigingen aan het adres van Limburgse bestuurders en volksvertegenwoordigers. In veel gevallen gebeurde dit naar aanleiding van de voorgenomen vestiging van een asielzoekerscentrum (AZC). Er werden dreigbrieven verspreid. Burgers werden opgeroepen de raadszaal te bezetten. Een lijsttrekker werd tijdens het flyereren door een groep jongeren aangevallen.

In andere provincies gebeurde hetzelfde, ook daar vaak naar aanleiding van een gepland AZC. Bestuurders en volksvertegenwoordigers werden bedreigd, moesten extra beveiligd worden en werden door boze burgers thuis bezocht. Een burgemeester stapte op vanwege aanhoudende politieke spanningen rondom de realisatie van een AZC.

De online bedreigingen zijn heftig, hetgeen blijkt uit de volgende voorbeelden: 'Als het AZC er komt zijn jouw vrouw en kinderen de eersten die eraan gaan!', 'Hand langs keel en ik weet je wel te vinden', 'Als jij voor de auto komt, rijd ik je dood', 'Ik zoek je op en sla je in elkaar'.

Volgens de Monitor Integriteit en Veiligheid 2024 kreeg in dat jaar 45% van de decentrale politieke ambtsdragers – burgemeesters, wethouders, raadsleden, statenleden, waterschapsbestuurders – te maken met agressie. Bij ambtenaren was dit 29%. Er is een lichtpuntje. Volgens dezelfde Monitor Integriteit en Veiligheid is, na jarenlange stijgingen, het agressiecijfer met 4% gedaald, van 49% in 2022 naar 45% in 2024.

Daar staan cijfers tegenover die duiden op een stijging van de agressie. In de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen in maart 2026 hielden de NOS en de regionale omroepen, in samenwerking met de Nederlandse Vereniging voor Raadsleden (NVvR), een enquête onder 978 raadsleden. Daaruit blijkt dat het aantal raadsleden dat agressie, intimidatie of geweld ervaart ten opzichte van 2022 meer dan verdubbeld is. Een op de drie raadsleden geeft aan er last van te hebben. Raadsleden worden met eieren bekogeld en met vuurwerk bestookt, op straat agressief aangesproken en thuis bedreigd.

Het gevolg van dit alles is dat burgemeesters, wethouders, raadsleden en ambtenaren van de gemeente zich beperkt voelen in hun persoonlijke vrijheid, niet meer alleen over straat durven uit angst om lastig te worden gevallen, slapeloze nachten hebben, zich zorgen maken over hun gezinsleden en in raadsvergaderingen bij bepaalde onderwerpen zelfcensuur toepassen.

Om ervoor te zorgen dat een dalende trend inzet, is nodig dat de kwestie veel aandacht krijgt, bespreekbaar wordt gemaakt en bestuurders, volksvertegenwoordigers én burgers een streep trekken.

Advertentie van Limburgse bestuurders en volksvertegenwoordigers

Omdat de meer dan 900 Limburgse bestuurders en volksvertegenwoordigers steeds vaker te maken krijgen met online beledigingen, scheldpartijen, intimidaties en anonieme bedreigingen, hebben zij op 29 november 2025 met een paginagrote advertentie in *De Limburger*, de provinciale krant van Limburg, hiervoor aandacht gevraagd. Dit gebeurde naar aanleiding van serieuze bedreigingen aan het adres van burgemeester Antoin Scholten en het college van Venlo.

Het was de eerste keer dat de Limburgse bestuurders en volksvertegenwoordigers provinciebreed terugvochten en daarmee mogelijk een keerpunt markeerden.

De Commissaris van de Koning, gedeputeerden, statenleden, burgemeesters, wethouders, raadsleden en waterschapsbestuurders van Limburg schreven onder de kop ‘STOP. LIMBURG TREKT EEN STREEP’:

‘Een democratie kan niet zonder mensen die besluiten nemen. Volksvertegenwoordigers en bestuurders die belangen afwegen, moeilijke discussies voeren en vervolgens samen knopen doorhakken. Hoe lastig dat soms ook is.’

De advertentie werd afgesloten met: ‘Schreeuwen, beledigen, intimideren, bedreigen? WIJ ZIJN ER HELEMAAL KLAAR MEE!’

STOP

LIMBURG TREKT EEN STREEP

Een democratie kan niet zonder mensen die besluiten nemen. Volksvertegenwoordigers en bestuurders die belangen afwegen, moeilijke discussies voeren en vervolgens samen knopen doorhakken. Hoe lastig dat soms ook is.

Meer dan 900 Limburgers zetten zich op die manier elke dag met hart en ziel in voor het openbaar bestuur. En dus voor iedereen in Limburg. Zij krijgen steeds vaker te maken met scheldpartijen, online beledigingen, intimidatie en anonieme bedreigingen.

In onze samenleving mag iedereen z’n mening laten horen. Dus praat mee, meng je in het open debat, maar doe het met respect en liefst wat begrip voor elkaar.

Schreeuwen, beledigen, intimideren, bedreigen?

WIJ ZIJN ER HELEMAAL KLAAR MEE!

gouverneur, burgemeesters, wethouders en gemeenteraden, gedeputeerde en provinciale staten, het bestuur van Waterschap Limburg

Dit is een politieke reclameboodschap over beleid of maatschappelijke thema's. Meer informatie op politiekereclame.nl

Limburg trekt een streep

Naast dit traditionele nieuwsmedium werd, op een afgesproken tijdstip, door alle betrokkenen het beeld van de streep met een krachtige boodschap online gedeeld, via onder andere LinkedIn, Facebook, Instagram en de eigen websites van de gemeenten, het Waterschap Limburg en de Provincie Limburg. Dat genereerde een groot bereik, maakte het bericht gemakkelijk deelbaar en zorgde voor interactie tussen overheid en burgers over de in de advertentie beschreven problematiek. Er was sprake van een olievlekwerking.

Andere (landelijke) media, zoals de *NRC* en *Nu.nl*, namen de berichtgeving over. Commissaris van de Koning Emile Roemer schoof diezelfde dag (29 november 2025) aan in de uitzending van *Nieuwsuur* van de NOS, om te praten over het onderwerp. Hij lichtte de advertentie als volgt toe:

‘Bestuurders en volksvertegenwoordigers zien steeds vaker dat ze niet meer vrij hun werk kunnen doen. [...] Daarmee zaag je eigenlijk aan de stoelpoten van de democratie. [...] Het is te schandig voor woorden dat lokale politici en bestuurders en volksvertegenwoordigers beveiligd moeten worden. [...] Je blijft met je handen van politici en burgemeesters af.’

Volgens hem mag iedereen zijn mening laten horen, maar wel met respect en begrip voor elkaar: ‘Niet met bedreigingen en stenen door de ruit gooien waardoor raadsleden de straat niet meer op durven.’

Emile Roemer had tevens kritiek op politici in den Haag die olie op het vuur gooien. De advertentie van de Limburgse bestuurders en volksvertegenwoordigers legde hij uit als een oproep aan burgers, maar zeker ook als een oproep aan Den Haag.

Ook platforms van vakbladen, zoals Binnenlands Bestuur, berichtten over de Limburgse noodkreet. Aan aandacht dus geen gebrek.

Interactie op de sociale media was er ook; massaal zelfs. Talloze berichten van allerlei inhoud volgden bijvoorbeeld op de post die Emile Roemer op zijn Facebookpagina zette. Soms betrof het burgers die harde (scheld)woorden gebruikten, en burgers die hun mening gaven en te kennen gaven zich niet gehoord te voelen. Maar het betrof ook vaak burgers die het initiatief van de bestuurders en volksvertegenwoordigers steunden en vroegen wat we eraan kunnen doen. Zie ook de tabel op de volgende pagina.

Account Provincie Limburg		Account Emile Roemer	
LinkedIn		LinkedIn (repost zonder bijdrage)	
Impressies	37.245	Impressies	60.557
Bereik	24.940	Bereik	42.842
Interacties	3.381	Interacties	1.922
Facebook		Facebook (repost zonder bijdrage)	
Impressies	127.771	Impressies	5.339
Bereik	71.935	Bereik	3.114
Interacties	12.960	Interacties	342
X			
Impressies	5.723		
Bereik	Data niet beschikbaar op het platform		
Interacties	383		

Tabel: Reacties in de sociale media naar aanleiding van het initiatief van de bestuurders en volksvertegenwoordigers

Deze uitkomst vormde mede de aanleiding om in gesprek te gaan met iedereen die hiervoor open staat. Deze gesprekken kregen, vanaf begin 2026, vorm aan de zogenaamde Limburgse ‘democratie-tafels’.

In een later tv-interview in *Buitenhof* (10 mei 2026) zei Emile Roemer dat hij de boosheid in het land best begrijpt omdat veel problemen maar niet opgelost worden. Politici zijn teveel met de waan van de dag bezig en te weinig met structurele oplossingen. Burgers worden ook te vaak van het kastje naar de muur gestuurd. Maar boosheid, aldus Roemer, mag nooit gepaard gaan met intimidatie en geweld. Dan moet de overheid normeren. Bovendien moeten bestuurders de wet uitvoeren. Daar komt bij dat burgers ook zelf verantwoordelijk zijn voor hoe het met de samenleving gaat. Roemer stelde nadrukkelijk dat wij ons met z’n allen moeten afvragen in welk land wij willen leven en hoe we met elkaar om willen gaan. Laten we dit op zijn beloop dan gooien we alles te grabbel, aldus Roemer.

Nieuwjaarstoespraak van Emile Roemer

Tijdens zijn nieuwjaarstoespraak op 2 januari 2026 maakte Commissaris van de Koning Emile Roemer onderscheid tussen vier groepen burgers:

- Zij die niet kunnen meedoen aan het democratisch proces
 - Het betreft burgers voor wie het om redenen van te weinig inkomen, onvoldoende opleiding en dergelijke, moeilijk is om aan te haken.
- Zij die niet hoeven meedoen aan het democratisch proces
 - Het betreft burgers die niet mee hoeven te doen omdat zij financieel onafhankelijk zijn.
- Zij die niet willen meedoen aan het democratisch proces
 - Het betreft burgers die doelbewust niet mee willen doen aan het regulier democratisch proces, die gebruik maken van hun vrijheid van meningsuiting zonder na te denken over wat zij zeggen/schreeuwen, bestuurders en volksvertegenwoordigers bedreigen en zo de democratie van binnenuit kapotmaken.
- Zij die door de overheid niet uitgenodigd worden om mee te doen aan het democratisch proces
 - Het betreft burgers die zich door de toegenomen individualisering alleen voelen, vereenzaamd zijn, teruggetrokken leven en de weg in de samenleving niet vinden, maar ook niet uitgenodigd worden om mee te doen.

Dit manifest ‘Limburg trekt een streep’ richt zich vooral op burgers die niet willen meedoen en burgers die niet uitgenodigd worden om mee te doen. Daarbij gaat het om het vinden van antwoorden op twee vragen:

- Wat kan de provincie en kunnen gemeenten doen om deze burgers wél mee te laten doen?
- Wat kunnen burgers zelf doen om te gaan participeren?

Democratie-tafels

In het voorjaar van 2026 nodigde Commissaris van de Koning Emile Roemer in Maastricht (27 januari), Roermond (12 februari) en Venlo (8 april) burgers uit om met hem en met elkaar in gesprek te gaan over de wrijvingen in het contact tussen overheid en burgers.

De uitnodiging

De uitnodiging van Emile Roemer voor de democratie-tafel in Maastricht, op de website van de provincie, in de verstuurde e-mails en de kanalen van de Provincie Limburg, luidde als volgt:

Eind vorig jaar – u weet dat misschien nog – trok Limburg een streep: een hartenkreet, zonder politieke agenda, maar vanuit échte zorgen. Ik spreek met collega's die 's avonds de gordijnen dichttrekken. Die twijfelen of ze hun kinderen nog alleen naar school laten fietsen, of mee moeten naar het voetbalveld. We krijgen berichten die je liever niet ontvangt.

Zeker, in onze samenleving mag iedereen z'n mening laten horen. Dus praat mee, meng je in het open debat, maar doe het met respect en liefst wat begrip voor elkaar.

Dat open debat komt er nu aan: graag nodig ik iedereen uit om mee te komen doen aan de eerste Limburgse democratie-tafel. Een bijeenkomst waarbij zoveel mogelijk mensen met zoveel mogelijk verschillende achtergronden samen een gesprek voeren over je eigen plek, je eigen rol in onze democratie. Uiteraard ben ik hier zelf ook bij.

Het maakt me écht niet uit wat je drijfveren zijn om mee te komen doen. Of je nu boos of blij bent, af- of aangehaakt, vol vertrouwen of wantrouwen: ik wil graag weten wie je bent, wat je vindt en wat we samen kunnen doen.

De eerste Limburgse democratie-tafel is binnen nu en een paar weken, in het Gouvernement aan de Maas. Wil je meedoen? Stuur dan vast een mailtje naar cdk.relatiebeheer@prvlimburg.nl

Zorg dat je erbij bent!

Met de hartelijkste groeten,

Emile Roemer, Commissaris van de Koning

Limburg trekt een streep

Na de aanmelding volgde per e-mail de volgende aanvullende informatie:

Graag nodig ik u uit om deel te nemen aan de bijeenkomst 'Limburg trekt een streep' op dinsdag 27 januari aanstaande.

Tijdens deze bijeenkomst, die zal plaatsvinden tussen 17.00 – 19.30 uur, ga ik graag met u in gesprek. Hierbij spreek ik graag met u over uw kijk (en die van anderen) op onze samenleving en democratie, de omgangsvormen in onze Limburgse samenleving en wat er volgens u nodig is om onze samenleving toekomstbestendig te maken. Waar voelt u zich voldoende of juist onvoldoende gehoord?

Het initiatief voor deze bijeenkomst komt voort uit de paginagrote advertentie in diverse kranten afgelopen najaar.

U bent één van de genodigden tijdens deze bijeenkomst, die de vorm zal krijgen van een rondetafelgesprek.

Programma

- 16.30: Inloop
- 17.00: Openingswoord Commissaris van de Koning Emile Roemer
- 17.05: Start rondetafelgesprekken
- 19.00: Afronding rondetafelgesprekken
- 19.10: Terugblik bijeenkomst, vooruitblik toekomst
- 19.30: Afronding bijeenkomst

Ik kijk er naar uit met u en alle aanwezigen in gesprek te gaan. Alvast bedankt voor uw reactie.

Met vriendelijke groet,

Commissaris van de Koning Emile Roemer

De bijeenkomsten

Het totaal aantal burgers dat heeft deelgenomen bedraagt 98 (exclusief de gespreksleiders en ambtelijke ondersteuners). De gesprekken vonden plaats aan gesprekstafels van maximaal 8 personen per tafel, voorgezeten door een gespreksleider/ tafelmoderator. Enkele stellingen dienden als leidraad voor de discussie. Om het belang van een open en respectvol gesprek te benadrukken werden van tevoren spel- en huisregels met elkaar afgesproken:

- Alles mag gezegd worden, zolang het respectvol blijft.
- Emoties zijn welkom.
- Geef elkaar de ruimte en laat elkaar uitspreken.
- Geen debat, maar dialoog.
- Wees nieuwsgierig naar elkaar.
- De bijeenkomst is nadrukkelijk niet bedoeld voor het aankaarten van individuele conflicten of kwesties.

De gespreksronden duurden ca. 40 tot 60 minuten, zodat gedurende de bijeenkomst per tafel eenmaal of tweemaal gerouleerd werd.

Interactief panelgesprek tijdens ‘40 jaar Gouvernement’

Het huidige gebouw van het Gouvernement Limburg bestaat 40 jaar en dat werd op 22 april 2026 feestelijk gevierd tijdens de bijeenkomst ‘40 jaar Gouvernement. Limburgs huis van democratie’.

Op het programma stond onder meer een interactief panelgesprek over vrijheid en democratie onder leiding van Twan Huys met in het panel econoom en publicist Marcia Luyten, arabist en voormalig Eerste Kamerlid Petra Stienen, opperrabbijn Binyomin Jacobs en journalist en opiniemaker Simon van Teutem.

De aantekeningen gemaakt tijdens dit panelgesprek zijn in dit manifest verwerkt.

Rappange lezing

De Rappange lezing is een eerbetoon aan Marie Geijs Rappange (1892–1982), het eerste vrouwelijke Statenlid van Limburg én Nederland. Als pionier op het gebied van de emancipatie en sociale rechtvaardigheid vormt haar nalatenschap de inspiratie voor deze bijeenkomst. De lezing op 21 mei 2026 stond in het teken van de democratie, gelijkheid en maatschappelijke betrokkenheid.

Hoofdspreker was Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Laurentien, die bekendstaat om haar inzet voor onder meer geletterdheid en gelijke kansen. Met haar bijdrage onderstreepte zij het belang van deze maatschappelijke thema's en bood zij ruimte voor reflectie en dialoog over de democratie van morgen.

De aantekeningen gemaakt tijdens deze lezing zijn in dit manifest verwerkt.

Uitgangspunten en doelgroepen van het manifest

Uitgangspunten

Waarom burgers schelden en dreigen, en waarom de ene burger dat wel doet en de andere niet, kan diverse oorzaken hebben, die van economische, maatschappelijke, culturele, politieke en psychologische aard kunnen zijn.

Diverse in de literatuurlijst vermelde publicaties en onderzoeken wijzen erop dat een van de oorzaken de wijze is waarop het neoliberale kapitalisme met zijn deregulering, privatisering, marktwerking en toegenomen sociaal-economische ongelijkheid de laatste decennia gefunctioneerd heeft. Burgers die niet op die trein kunnen springen denken dan: 'Werkt dit systeem voor mij?' en in het ergste geval: 'Dan maar de fik erin'. Alhoewel de overheid streng tegen ontoelaatbaar gedrag moet optreden, is het toch ook noodzakelijk dat zij begrip opbrengt en empathie toont voor de vertwijfeling die de aanzet kan zijn voor ontoelaatbaar gedrag. Dit wil evenwel niet zeggen dat begrip en empathie getoond moet worden voor gepleegde misdrijven (brandstichting, vernieling, bedreiging, geweld). Behalve de overheid zou ook de zwijgende middengroep onder de burgers moeten ontstaan en dergelijke misdrijven veroordelen.

Naar economische en andere grootschalige structurele oorzaken wordt in dit manifest zoveel mogelijk wel verwezen. Maar het zoeken naar oplossingen die dergelijke oorzaken wegnemen valt buiten het bestek van dit manifest. Dit impliceert dat het manifest slechts een deel van de problematiek oplost, vooral het deel dat politici en burgers door middel van hun denken, voelen en handelen zelf kunnen beïnvloeden. Het manifest wil niet suggereren dat alle problemen opgelost zijn als bestuurders, volksvertegenwoordigers en burgers 'aan zichzelf werken' en meer moreel leiderschap, moreel burgerschap en zelfverantwoordelijkheid tonen. Het economische systeem beïnvloedt immers ook de wijze waarop mensen denken, voelen en handelen. Toch zijn het uiteindelijk de politici en de burgers die het economische systeem (en andere systemen) moeten en kunnen veranderen.

Het manifest besteedt wel aandacht aan systeemvernieuwingen zoals de burgerberaden en de democratie-tafels, maar thematiseert niet de structurele tekorten van de bestaande representatieve democratie.

Het uitgangspunt bij de probleembeschrijving en het zoeken naar oplossingen is dat de door burgers ervaren afstand tussen overheid en burgers het gevolg is van tekortkomingen aan beide zijden. Afstand tussen overheid en burgers is er altijd, omdat de overheid gezag uitoefent, maar tegenwoordig ervaren burgers de overheid te vaak als een tegenstander.

De landelijke overheid heeft de afgelopen jaren beleidsmatig nogal wat steken laten vallen, zoals blijkt uit de toeslagenaffaire, de gaswinning in Groningen, en de kabinetten die problemen met betrekking tot klimaat, stikstof, wonen, migratie, bestaanszekerheid en bestuurscultuur niet effectief en voortvarend opgelost hebben. Maar ook andere zaken hebben ertoe geleid dat burgers zich niet meer gezien en gehoord voelen, denk bijvoorbeeld aan bibliotheken en buslijnen die opgeheven werden, scholen en ziekenhuizen zoals het Zuyderland Medisch Centrum Heerlen die op grotere afstand kwamen te staan, de gezondheidszorg en overheidsdiensten die gedigitaliseerd werden, overbelaste huisartsen en ontbrekende wijkagenten waardoor het persoonlijk contact verdween of geminimaliseerd werd.

Daar komt bij dat de overheid afstand schept door hoogdrempelige informatievoorziening, bureaucratie en te geringe toegankelijkheid, formalisme, onvoldoende inspraak, tekortschietende betrouwbaarheid, niet leren van fouten, 'Haags gedoe', en een zeker wantrouwen richting burgers die kritiek hebben. Daardoor draagt de overheid zelf bij aan de kloof met de burgers.

Voor zover er geen economische, maatschappelijke, culturele en politieke factoren aan ten grondslag liggen, is het gedrag van burgers mede te verklaren door de hierboven genoemde tekortkomingen van de overheid. Maar het ontoelaatbare gedrag van sommige burgers, dat de aanleiding vormde voor de actie ‘Limburg trekt een streep’, is ook een cultureel en sociaalpsychologisch verschijnsel. Burgers imiteren het ontoelaatbare gedrag en voelen zich daarin bekrachtigd als anderen het ook vertonen. Eigenlijk is het een subcultureel verschijnsel omdat niet alle burgers het ontoelaatbare gedrag vertonen.

Wellicht sluimerde de onvrede al eerder, maar uit de vele meldingen blijkt dat het ontoelaatbare gedrag zichtbaarder, luider, heftiger, frequenter en een soort ‘normale’ omgangsvorm is geworden. Populistische politici en de sociale media waar mensen elkaars negatieve gedachten en emoties bevestigen, spelen hierbij een aanjagende rol. Algoritmes sturen mensen op basis van hun digitale persoonsprofiel een eenrichtingsstraat in, waardoor zij geloven dat iedereen denkt en voelt zoals zichzelf. Omdat de algoritmes bovendien heftige negatieve emoties voortrekken, zaaien zij maatschappelijk vergif.

Misschien was in andere tijden onder burgers de onvrede over de overheid net zo groot, maar de sociale media en de populistische die er gebruik van maken laten de onvrede exploderen. De individuele onvrede, of de onvrede in kleine kring, wordt daardoor een sociaalpsychologisch verschijnsel. Burgers nemen het denken, voelen en handelen over van medeburgers. Zij interpreteren situaties op dezelfde manier, denken bijvoorbeeld dat de overheid hen in de kou laat staan, gaan zich slachtoffer voelen en worden daardoor boos. Hoe bozer anderen zijn, hoe bozer ik word. Elkaar opjutten vergroot de kans dat burgers ontoelaatbaar gedrag vertonen waarvan zij denken dat het toelaatbaar is omdat er veel medestanders zijn. Zoals mensen iemand die verdrinkt niet helpen als anderen het ook niet doen, vertonen zij ontoelaatbaar gedrag als anderen dat vertonen.

Op deze wijze creëren burgers zelf een kloof tussen zichzelf en de overheid, gekenmerkt door onbegrip en boosheid, eventueel met ontoelaatbaar gedrag als gevolg. Dat de sociale media een slechte invloed kunnen hebben op het democratisch proces, kwam tijdens de democratie-tafels regelmatig aan de orde. Daarnaast bestaat bij een aantal burgers het idee dat de slogan ‘de klant is koning’ ook de overheid betreft, dat zij zich tegenover de overheid als klant kunnen gedragen.

Gedrag is ingebed in gedachten en emoties en is behalve een cultureel en sociaalpsychologisch verschijnsel ook een karakterkwesie. Daarom vergt het veranderen van negatieve gedachten, emoties en gedragingen veel tijd, geduld en vasthoudendheid. Voor het verminderen van de beleidingen, scheldpartijen, intimidaties en bedreigingen aan het adres van bestuurders en volksvertegenwoordigers is daarom langdurige en consequente democratische en persoonlijke vorming nodig. De verantwoordelijkheid hiervoor ligt onder andere bij opvoeders, docenten, bestuurders, volksvertegenwoordigers, en niet in de laatste plaats ook bij de individuele burgers zelf.

Aangezien het probleem zowel door de burgers als door de overheid veroorzaakt wordt, is aan beide kanten een mentaliteitsverandering en gedragsregulering nodig. In alle geledingen van de maatschappij is nood aan democratische en persoonlijke vorming: bij de landelijke overheid, bij provincies, in gemeenten, in wijken en buurten, in gezinnen, op scholen, in verenigingen, op sportvelden, in kroegen en andere samenlevingssferen.

Dit manifest geeft een probleembeschrijving en beschrijft aansluitend oplossingen die de overheid en burgers kunnen toepassen om de afstand tussen de overheid en de burgers te verkleinen en ontoelaatbaar gedrag te verminderen. Tegelijkertijd wordt benadrukt dat burgers voor hun politieke en persoonlijke vorming ook zelf verantwoordelijk zijn.

Het ‘democratisch ethos’ bestaande uit gedachten, emoties en gedragingen die de democratie versterken, en het ‘moreel kompas’ dat het goede boven het kwade verkiest, zijn zaken die ons allemaal aangaan en waarvoor wij allemaal verantwoordelijk zijn. Bij het ‘democratisch ethos’ gaat het met name om het respecteren van de checks and balances: dat je het normaal vindt dat politieke opposanten, (staatsrechtelijke) adviesorganen, ngo’s, burgerbewegingen, de wetenschap, de rechtspraak, de journalistiek, enzovoort, recht van spreken hebben. Bij het ‘moreel kompas’ gaat het om het je laten leiden door ‘objectieve morele feiten’ die buiten kijf staan, universeel zijn en culturele verschillen en verschillende politieke opvattingen overstijgen. Denk bijvoorbeeld aan het respecteren van de menselijke waardigheid.

Doelgroepen

De doelgroepen van het manifest waren in eerste instantie de bestuurders, volksvertegenwoordigers en ambtenaren die een grens willen trekken wat betreft ontoelaatbaar gedrag van burgers.

Tijdens de democratie-tafels bleek dat de burgers die eraan deelnamen ook zeer geïnteresseerd waren in de uitkomst van de gesprekken en het manifest. Daarom wordt het manifest ook ter beschikking gesteld aan burgers. Het stelt hen in staat gericht en concreet protest aan te tekenen en actie te ondernemen als de overheid tekortschiet. Het stelt hen, conform het uitgangspunt van het manifest dat sprake is van tekortkomingen aan beide zijden, tevens in staat om het eigen denken, voelen en handelen kritisch te beschouwen en aan te passen.

Werkwijze bij het ontwikkelen van het manifest

Bij het ontwikkelen van het manifest werd de volgende werkwijze gevolgd:

1. **Literatuurstudie.**
2. **Ontwerpgericht, praktijkgericht onderzoek:** dit type onderzoek richt zich op het ontwikkelen van praktische oplossingen voor problemen, door middel van het verzamelen van inzichten van mensen uit de praktijk en deskundigen met uiteenlopende competenties en perspectieven. In dit geval:
 - Open gesprekken met burgers aan de democratie-tafels, voorgezeten door burgemeesters en de auteur van het manifest.
 - Advies inwinnen bij de Commissaris van de Koning en beleidsmedewerkers van de provincie.
 - Advies inwinnen bij onafhankelijke deskundigen.
 - Advies inwinnen bij burgemeesters van de provincie.
3. **Kwalitatieve dataverzameling en kwalitatieve data-analyse:** zonder voorgestructureerde, cijfermatig te beantwoorden vragenlijst, werken met open vragen die mensen naar eigen inzicht kunnen beantwoorden. Vervolgens de verbale antwoorden classificeren en met elkaar integreren. In dit geval:
 - De input van de democratie-tafels in Zuid-, Midden-, en Noord-Limburg integreren.
 - Thema's en subthema's ontwikkelen.
 - Het eerste concept opstellen, met als insteek: het realiseren van een handzame, laagdrempelige, niet-academische beschrijving van de problematiek en van praktische oplossingen die in gemeenten toegepast kunnen worden.
 - Het eerste concept ter goedkeuring en advies voorleggen aan de Commissaris van de Koning en de beleidsmakers van de Provincie Limburg.
 - Het tweede concept opstellen en laten meelezen door:
 - Deskundigen die nadenken over het functioneren van de democratie.
 - Deskundigen die veel ervaring hebben met depolariserende gespreksvoering.
 - Met elkaar integreren van de diverse praktische en theoretische invalshoeken.
 - Het derde concept opstellen en:
 - Laten meelezen door burgemeesters van Limburgse gemeenten die de democratie-tafels voorgezeten hebben.
 - Ter goedkeuring en advies voorleggen aan de Commissaris van de Koning en de beleidsmakers van de Provincie Limburg.
 - Op basis van de verkregen input het manifest vervolmaken.
4. **Het manifest presenteren aan vertegenwoordigers van de Limburgse gemeenten.**
5. **Het manifest verspreiden onder Limburgse gemeenten, burgers die aan de democratie-tafels deelgenomen hebben en overige geïnteresseerden (ook landelijk).**

Probleembeschrijving

Spanningen in de relatie tussen overheid en burger

Voorafgaand aan de inventarisatie van de spanningen die er tussen overheid en burgers bestaan, is het goed om te bedenken dat de democratische invloed van zowel de overheid als de burgers op diverse terreinen beperkt is. De oorzaak hiervan is dat door diverse ontwikkelingen, zoals de neoliberalisering met haar deregulering, privatisering, marktwerking en globalisering, de overheid terug is getreden waardoor zij zaken als de economie, de volkshuisvesting, de zorg, de nutsvoorzieningen, enzovoort slechts in beperkte mate kan sturen. Enerzijds heeft de ondernemende burger door de terugtrekkende overheid meer economische vrijheid van handelen gekregen. Anderzijds kan de burger via het democratisch bestel minder invloed uitoefenen op het reilen en zeilen van de economie en de maatschappij, hetgeen gevoelens van machteloosheid kan oproepen. Je kunt ook zeggen dat de politieke vrijheid van burgers ingeperkt is, waardoor zij zich in hun gevoel van zelfwaarde gekrenkt voelen. Als je geen invloed hebt voelt dit alsof je er niet toedoet. Als in de samenleving geldt dat je de smid bent van je eigen geluk, terwijl je in werkelijkheid daarop weinig invloed hebt, is het minderwaardigheidsgevoel onvermijdelijk. Burgers worden boos als de officiële ideologie niet strookt met hun subjectieve realiteit.

De overheid is niet meer bij machte veel problemen op eigen kracht op te lossen omdat een groot deel van de expertise, maar ook de zeggenschap is uitbesteed. Dat geldt voor de woningbouw, de zorg, enzovoort. Neem als voorbeeld de COVID-pandemie. De uitbesteding heeft tot gevolg dat de overheid in toenemende mate doet aan 'overpromise' (teveel beloven) en 'underdeliver' (te weinig leveren), zoals de Raad van State opmerkte.

Bovendien heeft de, door de neoliberalisering en het rendementsdenken veroorzaakte, verschraving van de publieke voorzieningen burgers die belang hebben bij een invloedrijke overheid, het gevoel gegeven dat de overheid hen in de steek laat, hetgeen negatieve emoties oproept die ontoelaatbaar gedrag kunnen veroorzaken.

Een deel van de ontwikkelingen die de relatie tussen overheid en burgers verstoren ligt dus buiten het bereik van de overheid. Wat volgt zijn ontwikkelingen waar de overheid wel invloed op heeft.

Informatie die de burger niet bereikt

Tijdens de democratie-tafels hoorde je, naar aanleiding van het vestigen van asielzoekerscentra (AZC's), de opmerking: 'Burgers worden slecht voorgelicht, waardoor angst en woede ontstaat'. Je hoorde eenzelfde opmerking ten aanzien van bijvoorbeeld de Einstein Telescope (ET). Bij het burgerberaad in Heerlen bleek dat burgers voorstellen deden die reeds gemeentelijk beleid waren. Blijkbaar schort het aan de bekendheid hiervan.

Toch stemt deze perceptie niet zonder meer overeen met de werkelijkheid. Omwonenden, de direct betrokkenen voor wie de impact het grootst is, worden veelal wel bij de voorgenomen vestiging van een AZC betrokken. De overige inwoners van een gemeente zijn democratisch vertegenwoordigd door de gemeenteraad die dienaangaande besluiten neemt. Dat betekent dus dat niet alle inwoners er in enge zin bij betrokken worden.

Kijken we naar hoe gemeenten hun burgers over het beleid informeren, dan zien we dat dit gebeurt via de krant, de gemeentelijke website en huis-aan-huis folders. Maar veel burgers lezen geen krant, bezoeken geen gemeentelijke website en gooien folders meteen in de prullenbak. De goed bedoelde informatievoorziening door de overheid bereikt burgers dan niet en brengt de overheid niet dichterbij de burgers. Websites worden weliswaar steeds toegankelijker en jongeren weten daarop veelal goed hun weg te vinden, toch blijven websites, voor wie er niet vertrouwd mee is, of voor wie minder taalvaardig is, een afstandelijk iets. Dat heeft tot gevolg dat deze burgers niet op de hoogte zijn van wat de overheid reeds doet, wat tot gevolg kan hebben dat bij hen negatieve gedachten en emoties over de overheid kunnen ontstaan en beklijven.

Traditionele nieuwsmedia zoals kranten, tijdschriften, boeken, radio en televisie, hebben een sterke poortwachtersfunctie: de informatie die zij verspreiden wordt zorgvuldig geselecteerd, geverifieerd en van duiding voorzien. Bij de sociale media, zoals Meta en TikTok, is de poortwachtersfunctie slecht ontwikkeld. Hun algoritmes trekken met heftige emoties zoveel mogelijk gebruikers aan om veel reclame-inkomsten te genereren. Bovendien ontvangen gebruikers informatie die toegesneden is op hun digitale persoonsprofiel, waardoor iedereen andere informatie voorgeschoteld krijgt en de gedeelde maatschappelijke werkelijkheid verdwijnt. Daar staat tegenover dat ook de overheid via de sociale media berichten kan pushen.

Tijdens de democratie-tafels werd anderzijds ook opgemerkt dat politiek de burgers nou eenmaal niet boeit, tenzij het als een soort sportwedstrijd beleefd wordt. Dit roept de vraag op of burgers van hun kant niet de plicht hebben zich actief te informeren over waar de overheid mee bezig is, ook als het niet ‘spannend’ en niet ‘leuk’ is. Dit appel op burgerschap wordt echter tegengewerkt door het feit dat we in een tijd leven waarin burgers overstelpt worden met informatie en zij daardoor keuzes maken. Daarmee ligt de bal toch ook weer bij de overheid: wat kan de overheid doen om te zorgen dat de informatie de burger wél bereikt? De regionale journalistiek kan hierbij een belangrijke rol spelen. Daarbij is de zuiverheid van de nieuwsverspreiding essentieel en zijn spectaculaire krantenkoppen of de eenzijdige belichting van kwesties niet behulpzaam.

Teveel regels en bureaucratie

Burgers hebben vaak het gevoel dat de overheid er niet is voor hen, maar dat zij er zijn voor de overheid. De oorzaak is veelal dat de overheid door haar omvangrijke, complexe en gedetailleerde wet- en regelgeving het zo ingewikkeld maakt, dat burgers het gevoel hebben tegenover een bolwerk te staan, het gevoel hebben niet geholpen te worden en daarenboven belemmerd worden in hun handelingsvrijheid om zelf problemen op te lossen. Bekende mistoestanden, zoals het toeslagenschandaal, het veel te trage herstel van door de gaswinning beschadigde woningen in Groningen, zijn het gevolg. Dergelijke landelijke affaires stimuleren het wantrouwen in de overheid. Het wantrouwen wordt versterkt als kleinere, maar soortgelijke zaken op lokaal niveau spelen. Diverse lokale affaires kwamen tijdens de democratie-tafels ter sprake.

Ook ambtenaren raken beknelde in de door hen geschapen bureaucratie, die het antwoord is op politieke besluitvorming die met de beste bedoelingen plaatsvond, maar die in de uitvoering niet werkt. Ambtenaren kunnen geen andere kant op dan de bureaucratie voorschrijft. Het gevolg van teveel bureaucratie is dat de samenleving stuurloos wordt en het probleemoplossend vermogen van zowel de overheid als de burgers beknelde raakt.

De maatschappij is ingewikkeld en de overheid is dat ook. Vaak zijn regels en bureaucratie het gevolg van het feit dat vergoedingen en diensten, aanvragen, de toetsing en uitvoering ervan, op maat gemaakt worden. Ofwel de overheid hanteert het principe ‘one size fits all’ (één maat past allemaal) en is snel klaar omdat de bureaucratie beperkt blijft. Ofwel de overheid probeert met allerlei verschillen rekening te houden waardoor de bureaucratie toeneemt. Tijdens de democratie-tafels werd naar voren gebracht dat beleidsregels richtinggevend moeten zijn, niet voor iedereen van toepassing, waardoor maatwerk mogelijk is.

De bureaucratie neemt ook toe omdat de overheid het belastinggeld van burgers beheert en dit met de grootst mogelijke zorgvuldigheid moet doen. De bureaucratie neemt daarenboven toe omdat de overheid zich geconfronteerd ziet met veel (tegenstrijdige) eisen van burgers en politieke partijen, die de regelgeving ingewikkeld maken.

Maar de vele en gedetailleerde regels kunnen tot gevolg hebben dat de burgers verdwalen in bureaucratische labyrinten en door de bomen het bos niet meer zien. Dit wordt mede veroorzaakt door het feit dat de overheid verdeeld is in compartimenten waardoor de samenhang van de informatie richting burger tekortschiet. De roep om minder regels en bureaucratie is alleszins begrijpelijk en wordt steeds luider. Tijdens de democratie-tafels hoorde je: ‘De regels zijn niet te begrijpen’, ‘De regels zijn niet transparant’, ‘Je haakt af’. Bij de toeslagenaffaire hebben we gezien hoe het wantrouwen, de nietsontziende fraudebestrijding, de controlelogica, het gebruik van algoritmes en de zwart-wit-systematiek van de overheid ertoe geleid hebben dat burgers niet gesteund, maar vermorzeld werden. De overmaat en ingewikkeldheid van regels vergroot de afstand tussen overheid en burgers. Dat is ook het geval als burgers bij het aanvragen van evenementen en verenigingsactiviteiten met regels overstelpt worden.

De overheid legt alles, ook de uitzonderingen, precies vast om rechtsgelijkheid te waarborgen. Daardoor wordt de wet- en regelgeving steeds gedetailleerder en neemt de bureaucratie toe. Door de ‘juridisering’ van de samenleving spannen burgers die denken door de overheid gedupeerd te zijn rechtszaken aan, waardoor het aantal formele klachtenprocedures toeneemt. De toegenomen bureaucratie en het toegenomen aantal klachtenprocedures hebben tot gevolg dat de besluitvorming omslachtig en traag verloopt. Burgers die behoefte hebben aan een snelle aanpak op maat, ervaren het traag verlopende proces als een ‘papieren werkelijkheid’ die het aan gezond verstand, moreel kompas en slagvaardigheid lijkt te ontbreken.

Afstand en geringe toegankelijkheid

Informatie die de burger niet bereikt, het teveel aan regels en bureaucratie kan burgers het gevoel geven dat zij niet gehoord worden en door de overheid in de steek gelaten worden. Dat burgers zich door de overheid niet gehoord voelen is ook het gevolg van het rendementsdenken waardoor publieke voorzieningen verdwijnen of verschrallen (gemeentehuizen, ziekenhuizen, huisartsenpraktijken, scholen, buurtwerk, treinstations, buslijnen, bibliotheken, enzovoort). Dan ontstaan gevoelens van verlies, miskennis, achterstelling en machteloosheid. Vooral in perifere regio's, zoals de provincie Limburg, kunnen deze gevoelens sterk zijn. Maar zij treden ook, onafhankelijk van de regio, op bij burgers die armer zijn en niet het geld hebben om de verschraling op te vangen. Hun financiële machteloosheid kan tot gevolg hebben dat zij heftiger reageren, dan andere meer welvarende burgers. Hier stuiten we op een financieel-economische oorzaak die met armoedebeleid opgelost moet worden.

Uit landelijk onderzoek, van onder meer het Platform Overheid, blijkt dat Nederlanders de politiek ‘niet responsief’ vinden, wat inhoudt dat volgens hen de regering niet weet wat er onder de burgers leeft en problemen niet adequaat oplost. ‘Je niet gehoord voelen’ is een klacht die ook tijdens de democratie-tafels veelvuldig naar voren kwam. De opmerkingen over bestuurders en volksvertegenwoordigers waren soms niet mals: ‘Je bent als burger geen gelijkwaardige gesprekspartner’, ‘De overheid is onbenaderbaar’, ‘Er is geen transparantie, geen wederkerigheid’, ‘Er bestaat een speklag waar je niet doorheen komt’, ‘Het is een gesloten cultuur’, ‘Ambtenaren staan veraf van burgers én raadsleden’, ‘Overheidsfunctionarissen komen niet als je hen uitnodigt’, ‘Zij zijn niet geïnteresseerd’, ‘Als je doorvraagt of kritisch bent breken zij het gesprek af’, ‘Zij trekken de stekker eruit’, ‘Zij verschuilen zich’, ‘Je ervaart tegenwerking’, ‘Hun systeemwereld sluit niet aan bij de leefwereld van de burger’, ‘Ambtenaren kijken niet buiten hun eigen kader’.

Ook tijdens de Rappange lezing kwam aan de orde dat systemen bij de burgers moeten aansluiten. Als burgers zich tegenover de overheid machteloos voelen, ontstaat bij hen een negatief beeld van de overheid. Maar als de overheid uit haar eigen bubbel stapt, toegankelijk is en luistert, voelen burgers dat zij invloed hebben, ontstaan werkbare oplossingen en ontwikkelen burgers een positief beeld van de overheid.

Daar staat tegenover dat daar waar de politiek wel kort op de burger zit, de overheid een compliment krijgt. Men noemt dit ook wel ‘ombudspolitiek’. Politici gaan de wijk in, luisteren naar klachten van burgers en proberen hiervoor direct een oplossing te vinden, bijvoorbeeld achterstallig onderhoud wegwerken, een vergunning aanvragen, een buurtprobleem oplossen. In het tv-programma ‘Stand van Nederland - Aangehaakt’ kwam de gemeente Roermond daarover positief in het nieuws. Het voordeel van ombudspolitiek is dat burgers zich gehoord voelen en de kloof tussen burgers en de overheid kleiner wordt. Het nadeel is dat vriendjespolitiek en symboolpolitiek op de loer liggen. Bij symboolpolitiek worden de grote problemen niet effectief aangepakt.

Er was tijdens de democratie-tafels weinig begrip voor het feit dat overheidsfunctionarissen ook veel shit over zich heen krijgen, niet alles in hun macht hebben en zelf ook aan regels gebonden zijn. De gespreksdeelnemers vonden dat overheidsfunctionarissen over de nodige professionaliteit moeten beschikken en het goede voorbeeld moeten geven.

Het gevoel niet gehoord te worden kan negatieve emoties losmaken zoals onzekerheid, angst, wantrouwen, boosheid en zelfs woede. Inzetten op meer van hetzelfde door meer informatie uit te zenden, het ‘beter uit te leggen’, is dan niet de juiste oplossing. Burgers die zich niet gehoord voelen hebben behoefte aan een persoonlijk contact. Aan de democratie-tafels viel het woord ‘noaberschap’, omkijken naar elkaar, elkaar in de vorm van buurthulp wederzijds steunen. Je voelt je beter als je weet dat je op je burens kunt rekenen wanneer je hulp nodig hebt. Alhoewel de overheid er is om hulp te verlenen, hebben burgers niet het gevoel dat de overheid een noaber is. Dat de overheid een noaber zou kunnen zijn, is slechts tot op zekere hoogte van toepassing. De overheid is immers geen maatje, maar ook het gezag. Toch is het goed als de burger die hulp nodig heeft de overheid niet als tegenstander ziet en het gevoel heeft door de overheid gesteund te worden.

Het gevoel dat je op je noaber kunt rekenen ontstaat niet alleen door de feitelijk verleende hulp, maar ook door het face-to-face contact dat je regelmatig met burens hebt, ook als er niks aan de hand is en je geen hulp nodig hebt. Door met elkaar te spreken ontstaat wederzijds vertrouwen. Bij de overheid staat efficiëntie het met elkaar spreken en opbouwen van het vertrouwen echter vaak in de weg. De overheid plaatst, uit het oogpunt van kosten-batenanalyse, het efficiënt afhandelen van zaken op de voorgrond. Om dit te realiseren worden ambtenaren naar back offices verplaatst en worden front offices gedigitaliseerd. De schaduwzijde hiervan is dat burgers die behoefte hebben aan face-to-face gesprekken, het gevoel krijgen dat de overheid hen in de steek laat. Op efficiëntie gericht afstandelijk contact roept het gevoel op niet gehoord te worden.

Maar laten we daarbij niet vergeten dat face-to-face met elkaar spreken noodzakelijk, maar niet voldoende is. Om het vertrouwen te waarborgen is vooral ook nodig dat de overheid levert en problemen oplost.

De opvatting, op basis van de New Public Management theorie, dat de overheid gemanaged en gemonitord moet worden als een op efficiëntie, kostenbesparing en meetbaar rendement gericht bedrijf – de ‘BV Nederland’ –, heeft geleid tot het eerder aangehaalde opheffen van bibliotheken en buslijnen, het op afstand plaatsen van scholen en ziekenhuizen, overbelaste huisartsen, ontbrekende wijkagenten, de digitalisering en bureaucratisering van de gezondheidszorg en de overheidsdiensten. Dergelijke ontwikkelingen hebben nogal wat burgers het gevoel gegeven dat de overheid er niet voor hen is, sterker nog: dat de overheid geen bondgenoot maar tegenstander is.

Populisten buiten dit gevoel uit. Een crisissfeer oproepen, de verlieservaring en heftige emotionele verontwaardiging daarover en het zondebokdenken aanjagen is hun verdienmodel. Zij maken bepaalde thema’s heel groot (bijvoorbeeld migratie), klagen de overheid en ‘de elite’ aan als ‘vijand van het volk’, gooien daarmee olie op het vuur van de ‘affectieve polarisatie’, angst en woede, en presenteren zichzelf als de redders in nood. Door het propageren van ‘eigen mensen eerst’, versterken zij bij burgers het gevoel dat hen, ten opzichte van anderen – ‘de elite’, vluchtelingen, moslims, minderheden – tekort wordt gedaan. Populisten suggereren simplistische verklaringen en oplossingen, wijzen zondebokken aan, stimuleren het ‘wij-zij’-denken en verzinnen complotten, waardoor burgers zich tegen de overheid, wetenschappers, rechters, journalisten, vluchtelingen, moslims en minderheden keren. Zij lossen de daadwerkelijke problemen niet op, maar fungeren als toevluchtsoord voor burgers die erkenning van hun problemen zoeken en het gevoel hebben achtergesteld te worden ten opzichte van anderen. Het zich tekortgedaan voelen en het vijanddenken kan de aanzet vormen voor ontoelaatbaar gedrag en de roep om autocratische leiders die de democratie en de rechtsstaat schade berokkenen.

Doordat de afgelopen decennia de middenpartijen abusievelijk dachten dat zij het populisme konden bestrijden door het populistische scenario te imiteren, hebben zij niet de daadwerkelijke problemen aangepakt, maar de populistische visie salonfähig gemaakt en burgers nog meer in de armen van de populistten gedreven.

Wettelijk, maar niet behulpzaam

De democratie-tafels hebben ons geleerd dat boosheid op de overheid ook voorkomt als burgers zelf de wet overtreden (bijvoorbeeld op een camping wonen). Maar wie in een noodsituatie verkeert omdat zij geen dak boven haar hoofd heeft, zoekt primair onderdak en heeft begrijpelijkerwijs weinig begrip voor het in, wettelijk opzicht correcte, optreden van de overheid. De boosheid van burgers die in nood verkeren en daardoor de wet overtreden heeft een gefundeerde reden. Alhoewel de overheid niet verantwoordelijk is voor de ontstane noodsituatie, richt de boosheid van in nood verkerende burgers zich toch tegen de overheid die de wet handhaaft. De burgers verwachten invoelingsvermogen en hulp van de zijde van de overheid. Het is niet gezegd dat deze burgers bestuurders en volksvertegenwoordigers bedreigen, maar zij blijven wel boos als zij met hun noodsituatie niet bij de overheid terechtkunnen.

De zogenaamde ‘formele zakelijke cultuur’, waarbij het zorgvuldig doorlopen van vaste procedures de toon aangeeft, voorkomt vriendjespolitiek, die in de ‘informele mensgerichte cultuur’ nogal eens de kop op steekt. Als het formalisme echter te ver wordt doorgevoerd, kan onvoldoende ingespeeld worden op specifieke problemen van burgers en gaat de mensgerichte relatie kopje onder. Burgers zien dan een onpersoonlijke, afstandelijke overheid tegenover zich.

Gebrekkige betrouwbaarheid

De schandalen, affaires en misstappen van de landelijke overheid – denk bijvoorbeeld aan de toeslagenaffaire en de gaswinning in Groningen – hebben de overtuiging dat de overheid betrouwbaar is doen afkalven. Burgers zijn over het algemeen bereid zich aan de regels van de overheid te houden in zoverre deze zich ook zelf aan de eigen gestelde regels houdt. Krijgen burgers het gevoel dat de overheid regels overtreedt, dan kan dit ertoe leiden dat ook zij regels overtreden.

Tijdens de democratie-tafels kwamen regelmatig situaties aan de orde waarin bestuurders en volksvertegenwoordigers beloftes niet nakwamen, plotseling een andere mening toegedaan waren en geen openheid van zaken gaven. Ten aanzien van de veiligheid rond Chemelot, de overlast van Maastricht Aachen Airport, de gang van zaken met betrekking tot zwembad Mosaqua in Gulpen en de afhandeling van de overstromingen door het Waterschap Limburg in Heerlen kregen burgers het gevoel dat de overheid onzorgvuldig en nalatig handelde en onbetrouwbaar was.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) waarschuwt dat politici geen onrealistische beloftes moeten doen die in de praktijk niet waargemaakt worden. Als beloftes niet waargemaakt worden leidt dit bij burgers tot teleurstelling, frustratie en een lager vertrouwen in de overheid.

Dat politici onrealistische beloftes doen komt omdat je verkiezingen wint als je mensen naar de mond praat. Politici zien zich geconfronteerd met het dubbele verwijt dat zij ofwel verlangens van burgers niet honoreren, ofwel onrealistische beloftes gedaan hebben als zij verlangens wel gehonoreerd, maar niet vervuld hebben. Proberen zij beide verwijten te voorkomen dan kan dat tot gevolg hebben dat de besluitvorming ondoorzichtig is. De redenen waarom bepaalde keuzes uiteindelijk gemaakt worden, zijn volgens Nederlanders onvoldoende transparant. Dat verkiezingsdebatten vooral uit partijslogans bestaan, helpt niet om genuanceerd over problemen en hun mogelijke oplossingen te discussiëren.

De deelnemers aan de democratie-tafels wezen erop dat van bestuurders en volksvertegenwoordigers geëist mag worden dat zij, ook als een democratisch genomen besluit tegen de wensen van een bepaalde groep burgers ingaat, standvastig moeten zijn. De overheid moet betrouwbaar zijn, je moet op haar kunnen rekenen en zij moet de grote vraagstukken aanpakken. Betrouwbaarheid is een voorwaarde voor vertrouwen. Als de overheid met ‘spiegeltjes en kraaltjes’ (Tom van der Meer) het vertrouwen opkrikt zonder de grote vraagstukken aan te pakken, vloeit het vertrouwen na een korte ervaring weer snel weg. Zonder betrouwbare overheid kan geen vertrouwen in de overheid ontstaan. Daarnaast bestaat er echter een ander soort wantrouwen dat voortkomt uit het vooroordeel dat de overheid alles verkeerd doet.

Wat aan de democratie-tafels verder ter sprake kwam is dat er veel regels zijn waar nauwelijks op toe wordt gezien en die niet gehandhaafd worden. Burgers kunnen boos zijn op de overheid omdat zij de regels niet handhaaft. Ook het niet handhaven van de regels maakt de overheid onbetrouwbaar en biedt de niet goedbedoelende burger de mogelijkheid buiten de kaders te kleuren, met alle gevolgen van dien.

Limburg trekt een streep

Niet leren van fouten

Uit diverse landelijke schandalen zoals de toeslagenaffaire, de gasboringen in Groningen, het Programma Aanpak Stikstof (PAS), zou je de conclusie kunnen trekken dat de overheid niet (tijdig) leert van fouten. Een mogelijke oorzaak is dat negatieve feedback, die de aanzet kan zijn voor een noodzakelijke tijdige koerswijziging, onvoldoende op waarde wordt geschat of zelfs genegeerd wordt. De geschiedenis leert dat klokkenluiders vaak uitgerangeerd werden. Nogal eens heerst een onveilige cultuur waarin ambtenaren bang zijn om bestuurders op onhaalbare ideeën, foutieve besluiten of de foutieve implementatie daarvan te wijzen.

De grote werkdruk waar veel organisaties onder gebukt gaan, dus ook de overheidsinstellingen, is daar mede verantwoordelijk voor. Bestuurders en volksvertegenwoordigers voelen de hete adem van de burgers in hun nek, volgen de waan van de dag, pakken overhaast van alles op, initiëren teveel projecten en lopen daarmee het risico meer in gang te zetten dan door hun ambtenaren zorgvuldig uitgewerkt, geïmplementeerd en gemonitord kan worden. Als dan ook nog eens de tijd voor gezamenlijke kritische reflectie ontbreekt vervolgt men met oogkleppen op dezelfde verkeerde weg.

Leren van fouten begint met fouten erkennen, toegeven dat je als overheid fout zat. Eigengereid en hoogmoedig aan het eigen gelijk vasthouden vergroot bij burgers het wantrouwen en de wrevel.

Van een vicieuze cirkel is sprake als de overheid geen fouten erkent uit vrees daar door de burgers op afgerekend te worden. Hoe feller burgers op fouten reageren, hoe minder kwetsbaar de overheid zich zal opstellen en hoe meer zij fouten onder het tapijt zal proberen te schuiven.

‘Haags gedoe’

Het gevoel ‘niet gehoord te worden’ neemt bij burgers toe als sprake is van ‘Haags gedoe’. Dat is het geval als politieke partijen in de Tweede Kamer, maar ook in Provinciale Staten en de gemeenteraden meer met elkaar dan met het algemeen belang bezig zijn.

Dan lijkt de democratie een ‘spelletje’, een sportwedstrijd die je moet winnen, waarbij het erom gaat de eigen politieke partij ten koste van andere politieke partijen te profileren. Dit gebeurt door de politieke tegenstander, met allerlei (verbale) trucs en door op de persoon te spelen, uit het veld te slaan. ‘Spin doctors’, ‘politieke marketing’ en ‘imagomanagement’ zijn de personen en de tools die hierbij helpen.

Wie echter uitsluitend het partijbelang dient, is alleen met zichzelf bezig en heeft geen oog voor wat er werkelijk op het spel staat, namelijk de verbetering van onze leefwereld.

Cliëntelisme

De politiek kwam steeds meer in het teken te staan van het behartigen van groepsbelangen. Er ontstonden nieuwe politieke partijen die beloven dat zij een groepsbelang zullen behartigen (partijen voor ouderen, jongeren, boeren, dieren). Dergelijke partijen waren er in het verleden ook, je had partijen voor katholieken, gereformeerden, arbeiders, ondernemers, maar deze ontwikkelden zich tot ‘volkspartijen’. Het nadeel hiervan is dat van de zogenaamde ‘middenpartijen’ geleidelijk het eigen profiel verbleekte omdat zij, zeker nadat het neoliberalisme breed omarmd werd, eenzelfde soort technocratische politiek bedreven. Zij onderscheiden zich niet meer in ‘waarden’. Wellicht als reactie hierop beloven ook deze partijen dat zij dingen zullen fiksen voor hun achterban, hetgeen de aanschijn heeft van cliëntelisme.

Als de probleemanalyse en voorgestelde oplossingen van politieke partijen onjuist, onredelijk, onrechtvaardig, juridisch niet haalbaar of praktisch onuitvoerbaar zijn, kunnen zij hun beloftes niet nakomen. Neem als voorbeeld de onjuiste aanname dat een asielstop zaken als werkloosheid, werkbeloning, woningnood, stijgende zorgkosten, verschaalde publieke voorzieningen oplost. Het gevolg van de onjuiste aannames en het niet waarmaken van de beloftes is dat het wantrouwen tegen politici en tegen de politiek als geheel toeneemt.

Het wantrouwen tegenover politici die beloftes niet waarmaken heeft tot gevolg dat hun aanhangers naar een andere politieke partij en andere politici overlopen. Het wantrouwen tegenover de politiek als geheel neemt toe als de aanhangers hun politicus wel trouw blijven, maar politici van andere politieke partijen ervan beschuldigen de politicus tegengewerkt te hebben.

Technocratie

Van technocratie is sprake als kwesties waarbij tegengestelde politieke belangen op het spel staan ‘gedepolitiseerd’ worden, als problemen een politieke lading hebben, maar bestuurders doen alsof de problemen ‘pragmatisch’ en ‘technocratisch’ opgelost kunnen worden. Depolitiseren houdt in dat gedaan wordt alsof het technische problemen betreft die door deskundigen opgelost moeten worden. Als je ziek bent ga je naar de dokter, een autoweg laat je aanleggen door een wegenbedrijf. Hoeveel geld wij uitgeven aan de gezondheidszorg en of een autoweg door een bos aangelegd moet worden, zijn echter politieke kwesties.

Als het technocratisch denken overheerst, wordt van bestuurlijke kant de democratie als een belemmering gezien. In de democratie praten immers ook burgers mee die geen deskundigen zijn. Ter verdediging van haar neoliberale beleid introduceerde Margaret Thatcher destijds de leuze TINA: There Is No Alternative (er is geen alternatief). Het technocratische denken lijkt eenzelfde aanname te huldigen. Technocraten ontwikkelen weliswaar meerdere scenario's, maar deze zijn technisch en niet politiek van aard.

Als deskundigen beslissen over de hoofden van burgers heen, heeft dit tot gevolg dat burgers inspraak ontnomen wordt waardoor zij zich niet gehoord voelen. Omdat politieke tegenstellingen weggemoffeld worden bestaat het gevaar dat zij, in de vorm van affectieve polarisatie en ontoelaatbaar gedrag richting overheid, als een boemerang terugkeren. Gebeurt dit, dan is de afstand tot de overheid vaak zo groot geworden dat het politieke debat niet langer mogelijk is.

Beperkt democratisch ethos

Van een gebrekkig democratisch ethos aan de zijde van de overheid is sprake als bestuurders en volksvertegenwoordigers:

- Democratische regels en instituties die de scheiding der machten en de checks and balances waarborgen niet in acht nemen (bv. de uitslag van verkiezingen niet accepteren; de Raad van State, de rechtspraak, de journalistiek, de publieke omroep, de wetenschap aanvallen met termen als ‘nepparlement’, ‘D66-rechters’, ‘politiek proces’ en uitspraken als ‘wetenschap is ook maar een mening’).
- Politieke tegenstanders beschimpen (bv. met termen als ‘heks’, ‘vèrkeskop’ (varkenskop), ‘landverrader’, ‘volksvijand’, ‘crimineel’, ‘hoernalist’, ‘tuig van de richel’).
- De burgerrechten van politieke tegenstanders en critici (proberen te) beperken (bv. het demonstratierecht inperken, demonstraties verbieden, journalisten voor de rechter dagen).
- Geweld aanmoedigen of tolereren.

Bestuurders en volksvertegenwoordigers die zich hieraan schuldig maken, geven burgers het verkeerde voorbeeld. Zij geven ook het verkeerde voorbeeld als zij zich in politieke debatten onfatsoenlijk gedragen. Hierbij aansluitend werd tijdens de democratie-tafels de vraag gesteld of het goede voorbeeld geven niet ook inhoudt dat de overheid niet alleen binnen de gemeenten en provincies het democratisch ethos moet waarborgen, maar ook binnen politieke partijen.

Gebrek aan moreel leiderschap

Bij veel van de hierboven beschreven zaken – betrouwbaarheid, leren van fouten, democratisch ethos – geldt dat daarvoor moreel leiderschap vereist is. Dit houdt in dat bestuurders en volksvertegenwoordigers waarden en normen hooghouden en in alles het goede voorbeeld geven. Dit is belangrijk omdat bestuurders en volksvertegenwoordigers gezien worden als personen die de toon zetten en de cultuur bepalen. Burgers blijven ook zelf moreel verantwoordelijk, maar goed voorbeeld doet goed volgen.

Politieke middenpartijen hebben in de afgelopen decennia ten dele de thema's en toon van de populistten overgenomen, deze versterkt en daarmee salonfähig en mainstream gemaakt. Zij hebben verzuimd daartegen zowel democratisch en rechtsstatelijk als moreel krachtig stelling te nemen. De sociale media droegen op hun wijze bij aan het ondergraven van het moreel kompas van burgers.

Waar bestuurders en volksvertegenwoordigers ‘klaar mee zijn’

Feitenvrije meningen en meningen op basis van alternatieve feiten

De vrijheid van meningsuiting is een groot goed. Maar aan dit recht is ook een plicht gekoppeld: dat je jouw mening ontwikkelt op basis van betrouwbare feiten. Van ‘feitenvrije meningen’ is sprake als je geen feitenkennis bezit maar wel een mening hebt. Bij een mening gebaseerd op ‘alternatieve feiten’ maak je gebruik van informatie met een geringe wetenschappelijke betrouwbaarheid, verzinsels en leugens. Het bekendste voorbeeld van een ‘alternatief feit’ in de vorm van een leugen was de bewering dat tijdens de eerste inauguratie van Donald Trump in januari 2017 veel meer mensen aanwezig waren dan iedereen met eigen ogen kon zien.

Wat in het digitale tijdperk steeds meer gewoonte werd, is dat burgers via websites op internet en de sociale media informatie ontleen aan bronnen die wetenschappelijk tekortschieten. De slogan ‘wetenschap is ook maar een mening’, waarmee de klimaatverandering ontkend wordt, kan zowel een feitenvrije mening zijn, als een mening gebaseerd op bronnen met een geringe wetenschappelijke betrouwbaarheid. In het laatste geval maak je niet gebruik van de kennis van de 97% van de klimaatwetenschappers die constateert dat sprake is van een ongekende klimaatverandering, maar van de 3% van de klimaatwetenschappers die dit tegenspreken. Ook de slogan ‘rechters zijn partijdig’ kan een feitenvrije mening zijn of een mening gebaseerd op een alternatief feit. Complottheorieën zijn meningen gebaseerd op alternatieve feiten. Hierbij wordt een bepaalde bevolkingsgroep (de overheid, politici, ‘de elite’, migranten, moslims, joden, enzovoort) als oorzaak van alle problemen aangewezen.

Feiten kunnen ook opzettelijk genegeerd of verdraaid worden. Dat burgemeesters met het Centraal Orgaan opvang Asielzoekers (COA) keihard onderhandelen over het vestigen van een AZC wordt bijvoorbeeld genegeerd. De bewering dat burgers niet tijdig geïnformeerd werden over de voorgenomen vestiging van AZC’s en de Einstein Telescope is vaak feitelijk onjuist. Het heftige verzet tegen het AZC in Loosdrecht was echter wel het gevolg van het feit dat het besluit te snel genomen moest worden. Hier moet bovendien bij opgemerkt worden dat het feitelijk wel zo kan zijn dat de overheid de burgers geïnformeerd heeft, maar dat deze informatie de burgers niet altijd bereikt heeft. In dat geval zijn burgers er dus te goeder trouw van overtuigd dat zij niet of te laat geïnformeerd werden of geen inspraak hebben gehad.

Feitenvrije meningen en meningen gebaseerd op alternatieve feiten zijn vaak het gevolg van onderbuikgevoelens, ongeduld en impulsiviteit. Onderzoek wijst uit dat dit de mens nogal eigen is en in het brein verankerd is. We hebben de neiging niet lang over kwesties na te denken, maar snel een simpele verklaring te zoeken die aan onze emoties tegemoet komt. De onderbuikgevoelens, het ongeduld en de impulsiviteit gedragen zich als een op hol geslagen olifant die door de rustige verstandelijke afweging niet of pas achteraf in toom gehouden kan worden. Emotionele vooroordelen en stereotypen en de snelle bevestiging van de eigen mening krijgen dan voorrang.

Als de feitenvrije mening of de mening gebaseerd op alternatieve feiten symbool staat voor de eigen identiteit, wordt de mening herzien heel moeilijk. Onderzoekers die de psychologische oorzaken van het populisme onderzoeken, stellen vast dat bij het populisme de identiteitsontwikkeling een centrale rol speelt. Door middel van ‘wij-zij’ denken, het verheffen van de eigen cultuur en het eigen volk, ontstaat een sterke groepsidentiteit. Als bij burgers de politieke groepsidentiteit doorslaggevend is voor hun identiteitsgevoel, is elke vorm van kritiek op de politieke opvattingen van de eigen groep een bedreiging voor het identiteitsgevoel. Het gevolg is dat mensen voorzorgsmaatregelen nemen, zich afsluiten voor kritiek en alleen informatie tot zich nemen die hun

Limburg trekt een streep

politieke opvattingen bevestigen. Om redenen van identiteitsbehoud sluiten zij zich af voor de democratische dialoog.

Er is nog een andere vorm van ‘identiteitspolitiek’ die tot gevolg heeft dat mensen niet meer van mens tot mens met elkaar communiceren, maar zich vanuit een ervaring van achterstelling opsluiten in hun identiteit (religie, etniciteit, afkomst, gender, cultuur). Dat kan nodig zijn om de noodzakelijke emancipatie te bewerkstelligen, maar het kan ook leiden tot het ontstaan van conflictgroepen waartussen respectvolle communicatie en het samen zoeken naar overstijgende waarden en normen niet mogelijk is.

Populistische politici in binnen- en buitenland hebben de afgelopen jaren de feitenvrije meningsvorming en meningsvorming gebaseerd op alternatieve feiten gestimuleerd. Denk aan uitspraken zoals: ‘Mensen hebben genoeg van deskundigen’ (Brexitvoorstander Michael Gove), ‘Ik houd van laagopgeleiden’ (Donald Trump), ‘Gewoon gezond verstand’ (Caroline van der Plas). Feiten werden ‘nepnieuws’ en verzinsels en leugens werden ‘alternatieve feiten’.

Ook zijn allerlei tegeltjeswijsheden in omloop die de toets der kritiek niet kunnen doorstaan zoals: ‘De kiezer heeft altijd gelijk’. De democratie loopt gevaar als dergelijke tegeltjeswijsheden het debat over de juiste feiten a priori doen verstommen.

Voor zover het hier beschreven gedrag tot de menselijke natuur behoort en in het brein verankerd is, zijn leersituaties nodig waarin burgers getraind worden in bedachtzaamheid. Wat tegenwoordig in de sociale media gebeurt is het tegendeel hiervan.

Onbeheerste emoties

In het brein van de mens is nog steeds het oerinstinct verankerd dat hem in het archaïsche verleden van de mensheid hielp roofdieren te bevechten of te ontvluchten. We leven inmiddels in een heel ander tijdperk, maar ook tegenwoordig kan dit oerinstinct zich roeren. Dat gebeurt als je het gevoel hebt dat je bedreigd wordt of het gevoel hebt dat je iets afgenomen wordt. Het laatste noemen we tegenwoordig de *fear of falling* (de vrees om sociaal te vallen) en de *loss aversion* (de aversie om iets te verliezen).

Als burgers van mening zijn of verteld krijgen dat de overheid hen van alles wil afpakken – bijvoorbeeld hun cultuur, voorzieningen, werk, inkomen, woonruimte, grond – voelen zij zich het slachtoffer van de overheid. Dit maakt begrijpelijkerwijs allerlei negatieve emoties los zoals verbittering, angst, wrok, haat, boosheid en zelfs woede. Als gevolg van decennialang marktdenken is de overheid afgeschaald en daardoor tekortgeschoten, waardoor burgers zich in de steek gelaten voelen. Neem als voorbeeld de wooncrisis. Dat mensen daar boos over zijn is volkomen terecht. Het kunnen huren of kopen van een woning is een fundamenteel recht. Het niet kunnen vinden van een woning tast het vertrouwen in de overheid aan.

De zojuist genoemde negatieve emoties kunnen gefundeerd zijn, dit wil zeggen dat de overheid steken heeft laten vallen waardoor burgers zich terecht in hun waardigheid gekrenkt voelen. Negatieve emoties zijn in dit geval belangrijke democratische signalen. In een democratie mogen burgers negatieve emoties hebben. De democratie is er om de negatieve emoties op te vangen en om te zetten in oplossingen. Het lastige is wellicht dat veel meer burgers dan vroeger hun emoties op een heftige manier uiten. Dit doet echter niets af aan het feit dat negatieve emoties problemen signaleren die om een oplossing vragen, voortvarend opgepakt moeten worden en niet vooruitgeschoven mogen worden. Pakt de overheid de problemen niet of onvoldoende op dan zoeken de negatieve emoties een andere uitweg richting populistische partijen die zich tegen de overheid keren.

Populistische partijen defensief bestrijden door uitsluitend op hun ondemocratisch en onrechtsstatelijk karakter te wijzen, neemt de gefundeerde negatieve emoties van burgers echter niet weg. Een progressieve aanpak bestaat uit het serieus nemen, kanaliseren en constructief omzetten van de gefundeerde negatieve emoties in effectieve oplossingen.

Van een ander verhaal is sprake als het niet gaat om gefundeerde negatieve emoties. De negatieve emoties zijn dan niet het gevolg van het feit dat de politiek de problemen niet oplost. Het tegenovergestelde is het geval. Problemen worden gebruikt om negatieve gevoelens te cultiveren, met name rancune en ressentiment die geen progressieve maar destructieve energie losmaken. Het levensmotto is: 'Ik ben boos, dus ik besta'. In dat geval keren burgers zich met zeer heftige emoties tegen de overheid op basis van het vooroordeel dat de overheid bij voorbaat niet deugt en de 'vijand van het volk' is. Zo ontstaat een 'emocratie' waarin emoties a priori de baas zijn, en neemt de affectieve polarisatie toe die het vuur van de emoties opstookt. Negatieve emoties worden niet gekanaliseerd en niet constructief omgezet.

Als de overheid te snel aan heftige emoties tegemoetkomt, loopt zij het risico dat zij kiest voor overhaast en onuitvoerbaar korte termijn beleid dat, door het gebrek aan duurzame effectiviteit, de negatieve emoties alleen maar versterkt. Daardoor kunnen een emotionele afkeer en zelfs cynisme tegenover de overheid ontstaan, die welhaast onomkeerbaar zijn.

Ontoelaatbaar gedrag

Heftige emoties kunnen in extreme gevallen uitmonden in ontoelaatbaar gedrag: beledigingen, scheldpartijen, intimidaties, bedreigingen en geweld gericht tegen burgemeesters, wethouders, raadsleden, gedeputeerden, statenleden, ambtenaren, waterschapsbestuurders en andere bestuurders. Ook agenten, boa's, brandweerlieden, ambulancebroeders, buschauffeurs, treinconducteurs, baliemedewerkers, hulpverleners, artsen, zorgmedewerkers, rechters, wetenschappers en journalisten hebben daar tegenwoordig mee te maken. In 2025 werden 13.000 geweldsincidenten tegen agenten geregistreerd. Agenten worden beledigd, bedreigd, bespuugd, met vuurwerk bekogeld, geslagen en mishandeld. De vakbond CNV registreerde dat in 2024 31% van de hulpverleners in aanraking kwam met fysiek geweld, en 71% met schelden en bedreigen. PersVeilig meldde dat sinds 2020 het aantal meldingen van geweld of bedreigingen tegen journalisten toenam van 121 naar 262 gevallen per jaar.

Sommige burgers vertonen asociaal, respectloos of onbehouden gedrag, overtreden sociale normen en houden geen rekening met anderen, ook in het verkeer en hun woonomgeving. Aan de democratie-tafels hoorde je: 'De brutalen hebben de wereld', 'Sommige burgers hebben schijt aan normen en waarden', en 'Er is sprake van een verharding en een glijdende schaal'. Meerdere keren viel het woord 'afzeiken'.

Tijdens de democratie-tafels werd ook opgemerkt dat de ontevreden burgers die het hardst schreeuwen de meeste aandacht krijgen. Maar het zijn vaak deze burgers die met uitspraken als 'Ze doen toch niks' niet gaan stemmen en niet aan de democratie-tafels deelnemen. Een belangrijke vraag is hoe je deze mensen bereikt. De deelnemers vroegen zich echter ook af of dit ooit lukt en of je deze mensen zoveel aandacht moet geven. De meest grove en brutale burgers die zich agressief uitlaten, bereik je waarschijnlijk niet meer. Moeten we daar veel energie in stoppen? Moeten we onze energie niet juist steken in burgers die weliswaar teleurgesteld zijn, maar nog wel voor rede vatbaar zijn? En ons tevens richten op 'het stille midden' en een 'coalition of the willing' (coalitie van bereidwilligen) formeren? Daar staat tegenover dat te weinig investeren in de afhaakte burgers de affectieve polarisatie vergroot. De oplossing is waarschijnlijk dat als de voortrekkers

het 'stille midden' over de streep trekken er een andere cultuur ontstaat, waarin ontoelaatbaar gedrag ook door burgers actief tegengegaan wordt, waardoor de grove en brutale burgers hun gedrag matigen.

De burger als 'koning klant'

Uit diverse opinieonderzoeken en wetenschappelijk waardeonderzoek blijkt dat Nederlanders nogal genotzuchtig zijn. Zij denken meer in termen van 'plezier hebben' en 'comfortabel leven' dan van 'je burgerplicht doen'. Genotzucht heeft als consequentie dat burgers zich opstellen als consument, overal recht op denken te hebben en vinden dat de overheid er is om hun genotsbehoefte te bevredigen. De tegeltjeswijsheid 'De klant is koning' achten zij ook van toepassing op de democratie. Zij zien de overheid als een loket dat diensten verleent. Of burgers zien de overheid als ouders die voor alles moeten zorgen en zijn kinderlijk ontstemd als dat niet gebeurt.

Zelf maken sommige burgers er zich met een jantje-van-leiden vanaf en verzaken zij hun burgerplichten. Zij hebben heftige kritiek op bestuurders en volksvertegenwoordigers – met de geijkte uitspraak: 'Ze doen niks' – maar doen geen moeite zich in politieke kwesties te verdiepen.

Je hebt burgers die echt op de hulp van de overheid aangewezen zijn, maar je hebt ook burgers die in hun genotzucht geen maat kunnen en willen houden. Als zij door externe omstandigheden – een economische recessie, de klimaatverandering, internationale spanningen – een stapje terug moeten doen, zijn zij niet bereid hun hoge consumptieniveau te minderen en eisen zij van de overheid het onmogelijke. Een overheid met een slappe rug zal dan geneigd zijn de burgers beloftes te doen die niet haalbaar zijn.

Teveel burgers zijn verleerd wat het is om burger te zijn. Zij zijn in de eerste plaats consument, onder meer een gevolg van het neoliberale marktdenken dat sinds eind jaren tachtig van de vorige eeuw alle domeinen van de samenleving is gaan overheersen, en waaraan de overheid zelf actief heeft bijgedragen, onder meer door zichzelf 'bedrijf' en de burger 'klant' te gaan noemen. Neem als voorbeeld de verhoogde benzine- en gasprijs. De burger verwacht als 'klant' dat het 'bedrijf' overheid de prijzen verlaagt en lijkt weinig begrip te hebben voor het feit dat de overheid het belastinggeld maar een keer kan uitgeven. Er kunnen geopolitieke en economische ontwikkelingen optreden die vereisen dat we als burgers een stap terug doen en de broekriem aanhalen. Dat daarbij de sterkste schouders de zwaarste lasten moeten dragen is een teken van beschaving.

De jaren zestig hebben de burger vrijgemaakt van de gemeenschap, de jaren negentig hebben van hem een 'klant' gemaakt voor wie materiële waarden en kosten en baten vooropstaan. De digitale technologieën van de 21ste eeuw – de sociale media en Artificial Intelligence (AI) – hebben de focus op vertier, amusement en genot op de ultrakorte termijn extra versterkt. Om te voorkomen dat de op genot gerichte burger afhaakt, wordt in alle media met vluchtig spektakel de aandacht getrokken en de dopaminekraan opengezet.

Kenmerkend voor burgers die zich als klant opstellen is dat zij wat moeilijk is mijden, geen kwaliteitskrant lezen, niet naar inhoudelijk hoogwaardige tv-programma's kijken, maar hun informatie van de sociale media halen. De slogan 'de burger als klant' ondermijnt het burgerschap, dat van burgers vraagt zich in de politiek te verdiepen.

De oplossingen die voorgesteld worden zijn de uitkomst van de gesprekken met burgers, de adviezen van deskundigen en burgemeesters en het literatuuronderzoek. Als inleiding hierop is het goed je te realiseren dat je aandacht moet hebben voor de emoties en onderbuikgevoelens die bij ieder mens het denken en handelen vergezellen. Aandacht hiervoor is waarschijnlijk doorslaggevend voor het welslagen van elke voorgestelde oplossing. Nabijheid, naar elkaar toe bewegen, wederzijds vertrouwen ontwikkelen is geen uitsluitend verstandelijke onderneming.

Een luisterende, behulpzame en lerende overheid

Verschillende van de hier gepresenteerde oplossingen worden reeds vele jaren aanbevolen en zijn dus bekend. Om de oplossingen daadwerkelijk te laten lukken, is nodig dat burgers bij de concrete vormgeving ervan actief en structureel betrokken worden.

De hier voorgestelde oplossingen zijn onder meer het resultaat van de democratie-tafels, waarbij wel sprake was van actieve, maar niet van structurele betrokkenheid van burgers. Opdat de oplossingen daadwerkelijk lukken, is nodig dat elke gemeente zelf democratie-tafels organiseert waarbij burgers actief en structureel betrokken worden om in dialoog met elkaar en met bestuurders en volksvertegenwoordigers de oplossingen concreet vorm te geven.

Laagdrempelig en tijdig informeren

Net zoals het *'Journaal in makkelijke taal'* moet schriftelijke, beeldende en mondelinge informatie beschikbaar zijn die begrijpelijk is voor burgers die complexe zaken moeilijk kunnen overzien, weinig leeservaring hebben en de taal minder goed beheersen. 'Praat in dezelfde taal', 'Gebruik geen wollige taal' en 'Geef antwoord op de gestelde vraag' waren veelgehoorde verzoeken tijdens de democratie-tafels.

Naast informeren via de krant, de gemeentelijke website en huis-aan-huis folders, is het aan te bevelen regelmatig laagdrempelige bijeenkomsten in wijken en buurten te beleggen waar burgers in een ontspannen en interactieve sfeer face-to-face over het gemeentelijk beleid geïnformeerd worden.

Mensen houden van voorspelbaarheid. Belangrijk is daarom dat burgers over veranderingen in hun omgeving tijdig geïnformeerd worden, in de vorm van 'wat', 'waarom' iets en 'hoe' iets verandert en hoe de besluitvorming dienaangaande tot stand kwam. Een goed geïnformeerde burger is sneller bereid veranderingen te accepteren. Meerdere deelnemers aan de democratie-tafels die bij de overheid werken merkten op dat goed uitleggen helpt en draagvlak creëert.

Minder regels en bureaucratie

Bureaucratie heeft een doel. Zij vormt de concretisering van politieke besluitvorming die plaatsvond om problemen op te lossen, waarbij de gelijkberechtiging en de bestrijding van willekeur voorop staat. Hoe voorkom je dat de wet- en regelgeving te omvangrijk, complex en gedetailleerd wordt waardoor ambtenaren en burgers door de bomen het bos niet meer zien en het probleemoplossend vermogen bekneld raakt?

Een mogelijke oplossing bestaat eruit dat ambtenaren die bekend zijn met het betreffende maatschappelijk domein de regels opstellen. Als zij het maatschappelijk domein opzoeken en met burgers overleggen, ervaren burgers dat zij bij de uitvoering betrokken worden en neemt bij hen het vertrouwen in de overheid toe. Bovendien nemen de praktische toepasbaarheid en de bereidheid om zich aan de regels te houden toe. Belangrijk is tevens dat het contact tussen ambtenaren en burgers duurzaam is, zonder al teveel verloop, zodat de vertrouwensband niet telkens opnieuw opgebouwd hoeft te worden. Daarbij moet voorop staan dat de toename van de persoonlijke nabijheid niet tot vriendjespolitiek mag leiden.

Bij in te dienen aanvragen is belangrijk dat de formulieren begrijpelijk zijn en burgers indien nodig mondelinge toelichting kunnen krijgen van ambtenaren die over empathische vaardigheden, voldoende tijd en geduld beschikken. Op deze wijze krijgt het gevoel als een ding in plaats van als een mens behandeld te worden weinig kans.

Boven alles moet voorkomen worden dat formulieren verkeerd ingevuld worden en naderhand terugvorderingen noodzakelijk zijn.

Toegankelijk en benaderbaar zijn

Burgers hebben behoefte aan aandacht voor en erkenning van hun problemen van alledag. Denk aan de meerdere malen aangehaalde zaken zoals de beschikbaarheid en nabijheid van bibliotheken, buslijnen, scholen, ziekenhuizen, huisartsen, wijkagenten, overheidsdiensten enzovoort.

Aandacht en erkenning moeten niet gezien worden als ‘kostenpost’, maar als een investering in de relatie overheid-burger. Aandacht en erkenning vragen om een overheid die toegankelijk en benaderbaar is. Zij vragen om een proactieve overheid, die uit zichzelf burgers opzoekt en bij haar beleid betreft. Ook nabijheid dient geen kostenpost maar een investering te zijn. Omdat zij het vertrouwen van de burger in de overheid en omgekeerd het vertrouwen van de overheid in de burger versterkt, leidt zij op de lange termijn zelfs tot kostenbesparing.

De overheid moet ‘responsief’ zijn, alles op alles zetten om te weten te komen wat er onder de burgers leeft, actief luisteren, meedenken, geen lijst afwerken, vragen stellen in plaats van richtlijnen poneren, burgers laten praten, hen het vertrouwen geven dat zij ‘gehoord worden’ en problemen van burgers waar de overheid voor verantwoordelijk is adequaat oplossen. De overheid moet naast de burgers staan. Daar hoort bij dat kritiek op de overheid niet te snel als ‘polarisatie’ weggezet mag worden. Burgers hebben het recht stevige kritiek op de overheid te hebben. Scherpe, ongemakkelijke kritiek is niet per definitie onfatsoenlijk. Tegenspraak van burgers mag voor de overheid geen probleem zijn.

Tijdens de democratie-tafels vielen regelmatig woorden zoals ‘bij elkaar brengen’ en ‘samenwerken’. Bij de probleembeschrijving werd opgemerkt dat de overheid geen maatje kan zijn, omdat zij immers ook het gezag is. Toch zou het goed zijn als een burger die hulp nodig heeft de overheid niet als tegenstander ervaart en het gevoel krijgt door de overheid geholpen te worden. Belangrijk is dat de ‘wij-zij’ tegenstelling tussen enerzijds bestuurders, volksvertegenwoordigers en ambte-

Limburg trekt een streep

naren en anderzijds burgers verdwijnt. Dit bereik je door als overheid, daar waar dit mogelijk is, zo te handelen dat de burger de overheid als ‘noaber’ gaat zien. De burger die hulp behoeft moet het gevoel krijgen dat de overheid geen tegenstander maar een buurman is, waar je gemakkelijk op af kunt stappen als je hulp nodig heb. Raakt hij ervan overtuigd dat de overheid zonder veel omwegen toegankelijk is, dan voelt de burger zich gehoord en krijgen gevoelens van afstandelijkheid en hulpeloosheid, vijandige gedachten en heftige negatieve emoties weinig kans.

Je voelt je beschermd als je weet dat je op de overheid kunt rekenen. Dit gevoel ontstaat met name als je jouw (nood)situatie in een persoonlijk contact face-to-face kunt bespreken. Belangrijk is dat bestuurders, volksvertegenwoordigers en ambtenaren die dergelijke gesprekken voeren burgervriendelijk zijn, verbinding maken en burgers het gevoel geven een ‘noaber’ te zijn. Benaderbaarheid, gelijkwaardigheid, interesse tonen, meedenken en meewerken, eerlijkheid, zijn deugden die iedere bestuurder, volksvertegenwoordiger en ambtenaar hoog in het vaandel moet hebben. Op het gebied van de communicatieve vaardigheden moeten bestuurders, volksvertegenwoordigers en ambtenaren, ook onder moeilijke omstandigheden, te allen tijde het goede voorbeeld geven.

Afstand veroorzaakt ressentiment, een open warme houding en glimlach doen wonderen. Door noaberschap neemt de nabijheid toe en groeit het vertrouwen in de overheid. Dit vergroot tevens het wederzijdse verantwoordelijkheidsgevoel, waardoor burgers begrijpen dat de overheid niet elke wens kan vervullen.

Het noaberschap moet in dienst staan van het effectief oplossen van problemen. Je als burger gehoord voelen en het feit dat problemen daadwerkelijk en effectief opgelost worden versterkt het vertrouwen.

Aanbevelenswaardig is ook burgers uitnodigen en opzoeken. Als de Commissaris van de Koning je uitnodigt voor een gesprek over de democratie, als je met de burgemeester, wethouders en raadsleden op straat spontaan een praatje kunt aanknopen, als zij naar je toekomen wanneer je hen uitnodigt, slinkt de afstand. Plekken opzoeken waar burgers spontaan en vrijwillig samenkomen, met name jeugdigen, is een optie.

Niet alleen de wet toepassen, maar ook helpen

De overheid moet de wet handhaven. Maar in het voorbeeld van de burger die de wet overtrad door haar intrek te nemen in een vakantiewoning, leidde het uitsluitend handhaven van de wet bij de burger tot boosheid. De burger kreeg het gevoel dat haar lot de overheid koud liet. Ook als de overheid niet verantwoordelijk is voor een bij de burger ontstane noodsituatie, zou zij toch de helpende hand toe kunnen steken en samen met de burger, binnen de grenzen van het mogelijke, naar een oplossing voor de noodsituatie kunnen zoeken.

Nodig is een behoorlijke portie ‘informele mensgerichte cultuur’, echter met dien verstande, dat deze cultuur niet ontaardt in vriendjespolitiek. De procedures dienen als kader. Als daarvan, op grond van specifieke omstandigheden, afgeweken wordt, moet dit met steekhoudende argumenten onderbouwd worden. De overheid moet binnen het bestaande kader zoveel mogelijk ‘maatwerk’ leveren.

Het beleid en de uitvoering ervan moeten transparant, duidelijk uitlegbaar en verdedigbaar zijn. De overheid moet benaderbaar zijn voor gesprek en uitleg en geen onzinnige regels nastreven en opleggen.

Betrouwbaar zijn

Integriteit en betrouwbaarheid zijn nauw aan elkaar verwant. Integriteit betekent dat iemand eerlijk en oprecht is, geen verborgen agenda heeft, moreel standvastig, onkreukbaar en betrouwbaar is. Betrouwbaarheid houdt in beloften nakomen, consistent zijn, en maakt dus deel uit van integriteit.

Politici doen er goed aan geen onrealistische beloftes te doen. Dat betekent dat zij de verleiding moeten weerstaan om, met onrealistische beloftes, mensen naar de mond te praten en zo stemmen te winnen. Zij moeten evenmin een rookgordijn optrekken om daarmee de verwijten te omzeilen dat zij de verlangens van burgers niet honoreren of onrealistische beloftes doen. Over wat wel en wat niet kan, waarom bepaalde keuzes gemaakt worden, moeten zij zo transparant mogelijk zijn. Dat vereist ook dat zij zich in verkiezingsdebatten niet verschuilen achter partijslogans, maar genuanceerd over problemen en de mogelijke oplossingen ervan discussiëren.

Betrouwbaar zijn, houdt in dat bestuurders, volksvertegenwoordigers en ambtenaren in het contact met burgers de feiten niet naar hun hand zetten, woord houden, beloftes nakomen, geen verborgen agenda hebben en openheid van zaken geven.

Betrouwbaarheid moet binnen de overheid expliciet en regelmatig onderwerp van gesprek zijn, zodat het als vast onderdeel van de integriteit wordt gezien.

Leren van fouten

Leren van fouten is mogelijk als:

1. Een veilig werkklimaat aanwezig is, waarin werkenden voldoende tijd hebben om bedachtzaam en zorgvuldig te werken en kritiek mogen hebben op leidinggevend en op elkaar normaal is.
2. Werkenden kunnen werken overeenkomstig de normen van het eigen beroep.
3. Werkenden de taken zo kunnen uitvoeren dat zij niet in strijd handelen met eerdere wetgeving en de normen van de rechtsstaat.

Bestuurders, volksvertegenwoordigers en ambtenaren moeten zich voortdurend afvragen: ‘Doe ik het goede?’, ‘Doen wij het goede?’ en het met elkaar daarover in alle openheid hebben.

Geen ‘Haags gedoe’

‘Haags gedoe’ moet in Provinciale Staten en de gemeenteraden voorkomen worden. Dat betekent dat (verbale) trucs en het op de persoon spelen, die bedoeld zijn om de eigen politieke partij ten koste van andere politieke partijen te profileren, uit den boze zijn.

Tijdens de democratie-tafels viel de term ‘bottum up’ waarmee bedoeld werd dat je, los van partijpolitieke belangen en over de grenzen van politieke partijen heen, de reële problemen van de burgers voorop moet stellen. Daarmee kweek je bij hen het vertrouwen dat hun problemen, voor zover als mogelijk, daadwerkelijk opgelost zullen worden.

Limburg trekt een streep

Politieke in plaats van technocratische keuzes maken

Deskundigheid is een groot goed. Wetenschap is niet ‘ook maar een mening’. Denk aan de klimaatverandering en de coronapandemie. Deskundigen in een kwaad daglicht zetten en de feiten ontkennen is uit den boze. Niet de feiten ontkennen, maar oog in oog met de feiten de politieke dilemma’s benoemen en bespreken, daar moet het in de politiek over gaan.

Dit impliceert dat je als overheid politieke kwesties niet technocratisch moet willen oplossen. ‘Politiseren’ betekent dat het debat gaat over de politieke dilemma’s. Zowel bij de klimaatverandering als een pandemie zijn diverse politieke keuzes mogelijk. Burgers kunnen er bijvoorbeeld voor kiezen de klimaatverandering en de pandemie wel of niet stevig aan te pakken en bepaalde consequenties wel of niet voor hun rekening te nemen.

Wat ‘inclusieve conflictregulering’ wordt genoemd, geeft maximale ruimte aan tegenstrijdige standpunten en belangen, omarmt politieke tegenstellingen en probeert deze te overbruggen. Daarbij gaat het om botsing én verbinding. Sterker dan bijvoorbeeld bij het burgerberaad gaat het vooral om het reguleren van conflicten. Bij inclusieve conflictregulering zitten vooral burgers aan tafel die het volstrekt oneens zijn met het gangbare beleid. Deze benadering komt tegemoet aan de tijdens de democratie-tafels gestelde vraag: ‘Hoe krijg je de boze mensen aan tafel?’

Bij inclusieve conflictregulering kunnen twee vragen gesteld worden. Allereerst de vraag of het verenigen van uitersten überhaupt haalbaar is. Op de tweede plaats, de reeds eerder gestelde vraag of het niet juist noodzakelijk is de ‘zwijgende meerderheid’, ‘het stille midden’, uit te nodigen en een stem te geven.

Vóór inclusieve conflictbenadering pleit dat als politieke tegenstellingen gesmoord worden in antipluralistische consensuspolitiek, de tegenstellingen een uitweg zoeken in radicale en extreme opvattingen. Om dit te voorkomen zijn politieke partijen nodig die met elkaar strijden over inhoudelijke visies, de interpretatie van cijfers en de richting van het beleid. Als dit goed verloopt mondt de politieke strijd uit in effectieve compromissen en worden burgers hierin meegenomen zodat zij begrijpen wat de achtergrond en de belangenafweging van de compromissen is.

Politiseren is verwant aan, maar niet identiek met ‘een bezielde visie uitdragen, verankerd in waarden en deugden’, dat verderop apart aan de orde komt. Politiseren gaat over het expliciet maken van politieke keuzes en tegenstellingen, terwijl het uitdragen van een visie gaat over richting geven en een normatieve oriëntatie bieden. In het huidige debat zien we bijvoorbeeld dat rechts-radicalen partijen sterk politiseren, door scherp stelling te nemen, zonder dat dit altijd gepaard gaat met een uitgewerkte visie. Politiseren alleen schiet dus tekort. Het expliciet maken van politieke keuzes en tegenstellingen moet hand in hand gaan met het uitdragen van een uitgewerkte visie.

Het democratisch ethos verstevigen

Het democratisch ethos verstevigen vraagt van bestuurders en volksvertegenwoordigers dat zij het goede voorbeeld geven. Dit houdt onder meer in:

- De democratische spelregels, instituties en checks and balances respecteren. Bv.: geen twijfel zaaien over de uitslag van verkiezingen; geen instituties aanvallen die de democratische checks and balances waarborgen (de Raad van State, de rechtspraak, de journalistiek, de publieke omroep, de wetenschap).
- Politieke opposenten niet beschimpen, geen diskwalificerende woorden gebruiken, niet op de persoon spelen.
- De burgerrechten van politieke opposenten respecteren. Bv: een journalist niet te pas en te onpas met een strafproces dreigen.
- Geen geweld aanmoedigen of tolereren. Bv.: burgers oproepen de raadszaal te bestormen.

Het democratisch ethos impliceert niet alleen dat de democratische spelregels, instituties, checks and balances en politieke opposenten gerespecteerd worden. Het impliceert ook dat in alle geledingen van het openbaar bestuur, ook binnen politieke partijen, de inspraak gegarandeerd is en autocratisch gedrag bestreden wordt. Het democratisch ethos impliceert tevens, zoals in de vorige paragraaf aan de orde kwam, dat problemen die een politieke lading hebben niet als 'pragmatische' en 'technische' problemen voorgesteld worden. Belangen moeten op een expliciete en transparante wijze afgewogen worden.

Wat ook erg zou helpen: geen 'symboolpolitiek' bedrijven, geen beloftes doen (of moties indienen) die niet uitvoerbaar zijn, en geen beweringen doen die niet matchen met de uitvoeringspraktijk. Denk aan: 'antifa' als terroristische organisatie bestempelen of beloven 'we gaan de instroom van vluchtelingen terugdringen naar nul'.

De inspraak vergroten

De overheid moet binnen het bestaand democratisch bestel leveren en betrouwbaar, casu quo berekenbaar, zijn. Daarnaast mag verwacht worden dat burgers zich, binnen het bestaand democratisch bestel, verplicht voelen aan het democratisch proces deel te nemen. Als derde mogelijkheid zijn er de systeemmaatregelen die de inspraak vergroten, waar deze paragraaf over gaat.

Voor elk van de vier groepen die Emile Roemer onderscheidde moet de overheid acties ondernemen om hen bij het overheidsbeleid te betrekken.

- Voor burgers die niet kunnen meedoen is er het Nationaal Programma Leefbaarheid en Veiligheid (NPLV), waar het Nationaal Programma Heerlen-Noord deel van uitmaakt.
- Bij burgers die niet hoeven meedoen kan de overheid de morele ambitie aanwakken om goede daden te verrichten.
- Burgers die niet willen meedoen vormen de moeilijkste en bovendien meest geschakeerde groep. Hiertoe behoren de 'autonomen', 'antidemocraten', 'boze burgers' en 'afgehaakten'. De aanpak voor elke subgroep zal verschillend moeten zijn.
 - De 'autonomen' zijn een kleine groep burgers die de autoriteit van de Nederlandse staat niet erkennen en zich juridisch en financieel los willen maken van de overheid. Hun maatschappijbeeld is sterk ideologisch gekleurd. Hen bij de democratie betrekken is zeer moeilijk en wellicht onmogelijk. De oplossing is vooral dat zij gedwongen worden zich aan de wetten, te betalen belastingen en regels van de overheidsinstellingen te houden.

- De 'antidemocraten' zijn burgers die zich tegen de principes, waarden en procedures van de democratie keren en een voorkeur hebben voor een autocratisch of dictatoriaal systeem. Hun leiders proberen met behulp van een vorm van populisme ('het volk' versus 'de elite') de democratie te ondermijnen en keren zich onder andere tegen de scheiding der machten (wetgevende, uitvoerende, rechterlijke macht) en de checks and balances door de wetenschap, journalistiek en buitenparlementaire acties. Je hebt burgers die uit overtuiging en burgers die uit onvrede antidemocraat worden. 'Boze burgers' die uit onvrede antidemocraat zijn geworden kunnen teruggewonnen worden door hen uit te nodigen voor democratie-tafels, inspraak te geven en door de problemen die hun onvrede veroorzaakt hebben adequaat op te lossen.
 - De 'boze burgers' zijn ontevreden burgers die zich niet gehoord voelen door de overheid, het vertrouwen in de overheid verloren hebben en hun boosheid actief uiten. Zij uiten hun boosheid veelal ten opzichte van een specifiek terrein, bijvoorbeeld het voornemen een AZC te vestigen. Hun boosheid kan gezien worden als een democratisch signaal dat met behulp van burgerparticipatie opgepakt kan worden. Als hun boosheid explodeert in het bedreigen van bestuurders en volksvertegenwoordigers zijn politieke middelen noodzakelijk.
 - De 'afgehaakten' hebben de hoop in de gevestigde politiek opgegeven. Zij voelen zich niet vertegenwoordigd door de gevestigde orde, trekken zich passief terug, stemmen helemaal niet meer of stemmen uit vervreemding op 'buitenstaanderspartijen' die zich tegen het systeem verzetten. Van 'afgehaakt gemaakt' is sprake als mensen door (neoliberale) sociaaleconomische ontwikkelingen zijn afgehaakt. Zij komen vooral voor in specifieke regio's waar, op grond van opleidingsniveau, inkomen, gezondheid, woonsituatie en veiligheid de verschillen met elders groot zijn. Feitelijke en gevoelde deprivatie hebben tot gevolg dat deze burgers afhaken. Ook voor deze groep is er het Nationaal Programma Leefbaarheid en Veiligheid (NPLV), zoals het Nationaal Programma Heerlen-Noord. Het beleggen van democratie-tafels in wijken en buurten waar afgehaakte burgers wonen is de aangewezen weg om deze burgers weer te laten aanhaken.
 - Voor de 'boze burgers' en 'afgehaakten' geldt dat zij eigenlijk wel mee willen doen, maar zich anders – soms op een niet-acceptabele manier – uiten.
- Eenzame burgers die teruggetrokken leven en de weg in de samenleving niet vinden en ook niet uitgenodigd worden, zouden vaker uitgenodigd kunnen worden.

Democratie-tafel

Voor het versterken van de democratie kan een gemeente democratie-tafels organiseren waarbij burgers actief en structureel betrokken worden. Daarbij moet voldaan zijn aan een aantal voorwaarden die betrekking hebben op de werving van deelnemers, de gespreksvoering, de inbedding in de organisatie en het vervolgtraject.

De werving van deelnemers

Bij de democratie-tafels zoals deze tot nog toe in Zuid-, Midden- en Noord-Limburg hebben plaatsgevonden, was de rekruteringsmethode gebrekkig: wie wilde, kwam langs. Daardoor ontstond een bias in de respons, participatie en aanbevelingen. Bij sommige tafels waren relatief veel representanten van de overheid aanwezig. Het is van belang dat bij toekomstige democratie-tafels, wat betreft kwantiteit, de weegschaal doorslaat naar de burgers. In principe had elke burger dezelfde kans om aan de democratie-tafels deel te nemen. Maar aangezien de bereidheid om deel te nemen bij diverse groepen in de maatschappij laag is, moeten deze groepen vanuit de lokale overheid actiever benaderd worden.

Zelfaanmelding zorgt voor een oververtegenwoordiging van burgers die de overheid reeds bereikt en een ondervertegenwoordiging van burgers die niet bereikt worden of niet willen komen. Bij zelfaanmelding valt te vrezen dat er een oververtegenwoordiging zal zijn van witte mannen van boven de vijftig met een universitair of hbo-diploma die de waarden van de democratie en rechtsstaat toegenegen zijn. De uitdagingen van de gesluierde, thuiswerkende moeder met Marokkaanse roots worden dan niet zichtbaar.

Democratie-tafels mogen geen onderonsje van de middenklasse zijn omdat het mandaat van zo'n select gezelschap beperkt is. De democratie-tafels hebben in dit geval zeker waarde wat betreft het aanscherpen van de onderlinge banden tussen mensen die zich nog voldoende betrokken voelen bij het democratisch bestel. Uit dit soort gremia kunnen relevante suggesties naar voren komen. Maar als een selectieve rekruteringsmethode heeft plaatsgevonden genieten deze gremia noodzakelijkerwijs onvoldoende legitimiteit om dwingende aanbevelingen te formuleren. Een selectiemethode die de input vertekent, leidt tot aanbevelingen die vertekenen. Dit belangrijke voorbehoud betreft dus ook onderstaande mogelijke oplossingen ter verbetering van de werving die tijdens de democratie-tafels werden voorgesteld.

Wat aan de democratie-tafels regelmatig aan de orde kwam was de vraag: 'Hoe krijg je mensen aan tafel, die niet uit zichzelf komen?'. Hiertoe behoren met name de 'boze burgers' die de aanleiding vormden voor de advertentie van de Limburgse bestuurders en volksvertegenwoordigers.

Ter tafel werden de volgende mogelijke oplossingen voorgesteld, gericht op 'boze burgers' die zich niet aanmelden:

- Burgers waarvan bekend is dat zij, bijvoorbeeld in de sociale media of in de krant, felle kritiek hebben op de overheid, door middel van een telefonisch contact persoonlijk uitnodigen met de boodschap: 'Jouw mening is belangrijk, daarom wil ik graag horen wat jij te zeggen hebt.' Commissaris van de Koning Emile Roemer heeft dit enkele keren gedaan.
- Burgers die wel aan een democratie-tafel deelgenomen hebben nodigen voor een volgende democratie-tafel een 'boze burger' uit de eigen kennissenkring uit.
- Binnen buurten, wijken en bestaande sociale netwerken laagdrempelige democratie-tafels organiseren. Op deze wijze zoekt de overheid de burgers op. Dergelijke democratie-tafels staan dicht bij de burgers. Mond-tot-mondreclame kan hen erbij betrekken.

Hierbij zijn drie kanttekeningen noodzakelijk. De eerste kanttekening is dat het persoonlijk uitnodigen van 'boze burgers' die felle kritiek hebben op de overheid het gevaar in zich bergt dat je op deze manier hun gedrag beloont en hen aanmoedigt tot nog brutaler gedrag. De boodschap die je afgeeft is dan: 'Wie luid roept, krijgt een persoonlijke uitnodiging'.

De tweede kanttekening is dat de bias in de selectie niet gecorrigeerd wordt met het principe 'ik neem mijn boze buurman wel mee'.

De derde kanttekening is dat 'boos gedrag vertonen' niet tot een soort identiteit verheven mag worden. Dat heeft tot gevolg dat burgers er moeilijk afstand van kunnen doen. Als het gedrag van burgers tot identiteit wordt verheven bestaat het gevaar dat het gesprek aan de democratie-tafels een gepolariseerd debat wordt tussen 'welwillende burgers' en 'boze burgers' en dat de 'silent majority' (zwijgende meerderheid) buiten beeld blijft.

Toch bleek tijdens de democratie-tafels dat burgers die persoonlijk uitgenodigd waren omdat zij in de sociale media hun boosheid geuit hadden, aan tafel redelijke mensen waren. Deelnemers die bij overheidsinstanties werken en met veel boosheid te maken hebben, vertelden dat 'boze mensen' heel redelijk blijken als zij face-to-face hun grieven mogen overbrengen. Daarmee is niet gezegd dat er geen hardliners zijn die onredelijk blijven, maar dat veel boze burgers voor rede vatbaar zijn wekt vertrouwen.

Hoe dan ook is het beter iedereen als 'normale burger' en niet als 'boze burger' te bejegenen. Dan verklein je de kans dat burgers zich in een identiteit verbarricaderen, die zij niet meer los kunnen laten en die hen ertoe aanzet zich in een discussie dienovereenkomstig te profileren.

Ook tijdens het interactief panelgesprek ter gelegenheid van '40 jaar Gouvernement' kwam aan de orde dat de 'zwijgende meerderheid' belangrijk is. Het gaat om het 'midden van de bus' werd er gezegd, niet alleen om hen die vooraan zitten, niet alleen om hen die helemaal achterin zitten, maar vooral ook om de passagiers die daar tussenin zitten. De meerderheid van de burgers stemt niet op populistische partijen die zich tegen de overheid keren en de democratie ondermijnen. Belangrijk is dat de 'stille middengroep' een stem krijgt, zodat deze proportioneel opweegt tegen de boze en luidkeelse randgroepen. Niet alleen boze mensen die niet willen, moeten geworven worden, maar ook stille mensen die zich niet zo nadrukkelijk uitspreken maar wel willen.

Gespreksvoering

Wie de dialoog met burgers op gang wil brengen moet voorkomen dat burgers overdonderd worden met verhalen van bekende persoonlijkheden of deskundigen die, met de allerbeste bedoelingen, een theoretisch en algemeen betoog over 'de dialoog' houden. Zo'n betoog heeft vaak tot gevolg dat de aanwezigen na afloop door de hoeveelheid informatie, de abstracte maatschappelijke en politieke analyses platgeslagen zijn, en er van een daadwerkelijke dialoog weinig terecht komt.

Het goede aan de democratie-tafels was dat dit nadrukkelijk voorkomen werd. Maar om de democratie-tafels te laten slagen is in de toekomst meer vereist. Als je de dialoog daadwerkelijk in praktijk wilt brengen moet vooraf duidelijk zijn wat de dialoog precies inhoudt: wie er met wie aan tafel komt, met welk doel, wat het thema is, hoe het gesprek voorbereid wordt, wie het leidt, wat er met de uitkomsten gedaan wordt.

- *Wie er met wie aan tafel komt:* burgers, bestuurders en volksvertegenwoordigers.
- *Met welk doel:* democratie-tafels hebben als doel dat zoveel mogelijk burgers met zoveel mogelijk verschillende achtergronden met de overheid en met elkaar in gesprek gaan over het functioneren van de democratie, de rol van de overheid en de rol van de burgers hierin, waar het goed gaat, waar het fout gaat en wat de overheid en burgers daar samen aan kunnen doen. Doel is ook om gezamenlijk te leren steeds betere gesprekken te voeren.
- *Wat het thema is:* de dialoog gaat over een algemeen thema, maar wel aan de hand van concrete casuïstiek van de deelnemers zelf. Het gaat erom dat burgers met elkaar een casus uit de praktijk onderzoeken aan de hand van kernwoorden zoals: 'wie', 'wat', 'waar', 'waarom', enzovoort. 'Grote begrippen', zoals 'democratie', 'dialoog', 'samenwerking' en dergelijke gaan alleen dan leven als je ze concretiseert met kleine, persoonlijke waarnemingen. Begrippen zonder persoonlijke waarnemingen zijn leeg, persoonlijke waarnemingen zonder begrippen zijn blind. Tussen de persoonlijke waarnemingen en theoretische ideeën, invalshoeken en perspectieven moet dus een wisselwerking bestaan. Dit kan het beste gebeuren doordat de gespreksdeelnemers zich in een specifieke casus van een deelnemer verplaatsen. Als een gesprek goed gaat, is het met elkaar onderzoeken van zo'n casus zowel plezierig als leerzaam.
- *Hoe het gesprek voorbereid wordt:* bij de schriftelijke toelichting en in de eerste mondelinge bijeenkomst is het van belang de deelnemers in te lichten over wat hen te wachten staat en wat er van hen verwacht wordt (gebruik hiervoor de onderstaande spelregels en richtlijnen). Vertel het verhaal zo dat de deelnemers het een eer vinden mee te mogen doen. Maak expliciet duidelijk dat deelname leuk en leerzaam bedoelt te zijn.
- *Wie het leidt:* een daartoe getrainde onafhankelijke gespreksleider.
- *Wat er met de uitkomsten gedaan wordt:* gebruik hiervoor de informatie bij de inbedding in de organisatie en het vervolgtraject.

Spelregels voor alle deelnemers

De bij de democratie-tafels gehanteerde, goed functionerende, spelregels kunnen gehandhaafd blijven, zij het met enkele belangrijke aanpassingen en aanvullingen.

Om een open en respectvol gesprek te waarborgen worden vooraf de volgende spelregels met elkaar afgesproken:

1. Alles mag gezegd worden, zolang het respectvol blijft.
2. Emoties zijn welkom.
3. Geef elkaar de ruimte en laat elkaar uitspreken.
4. Geen debat, maar dialoog.
5. Wees nieuwsgierig naar elkaar.
6. De bijeenkomst is nadrukkelijk niet bedoeld voor het aankaarten van individuele conflicten of kwesties. Een democratie-tafel is dus geen klachtenloket. Dat neemt echter niet weg dat het gesprek zo concreet mogelijk is en casuïstiek ingebracht wordt.

Richtlijnen voor het leiden van democratie-tafels met burgers

Bij het voeren van begripvolle, respectvolle en verbindende gesprekken tussen vertegenwoordigers van de overheid en burgers, gelden voor de gespreksleiders de volgende richtlijnen:

1. Begin het gesprek met enkele eenvoudige warming-up oefeningen (ter kennismaking en verkenning van het thema). Vertel dan wat de globale opzet van de bijeenkomst is: het thema verkennen, ervaringen zoeken, een persoonlijke casus analyseren, je verplaatsen in de schoenen van de casusgever, perspectieven vergelijken, richtinggevende principes formuleren.
2. Zoom na de verkenning van het thema en het zoeken van casuïstiek in op een casus van een deelnemer en bepaal wat daar de onderzoeksvraag is.
3. Vraag de andere deelnemers zich in de casus te verplaatsen en na te gaan: hoe zij zich zouden voelen, wat zij zelf zouden doen, wat dat betekent voor de centrale vraag.
4. Ga op en neer tussen persoonlijke waarnemingen en theoretische ideeën, invalshoeken en perspectieven. Gebruik daarbij ter inspiratie bijvoorbeeld het overzicht van waarden en deugden.
5. Laat de deelnemers gezamenlijk nadenken over wat in de concrete casus de juiste leidende principes zouden zijn.
6. Vraag ter afronding, hoe de deelnemers aankijken tegen het functioneren van de democratie. Vraag hen daarbij om naar het gedrag van de overheid, maar ook naar het gedrag van burgers te kijken.
7. De houding van de gespreksleider heeft als belangrijkste kenmerk de socratische gespreksaanpak, waartoe onder meer behoort:
 - Openheid, interesse en respect voor de ander.
 - Open vragen stellen, de ander uitnodigen verder te praten.
 - Luisteren, samenvatten, ordenen, doorvragen.
 - Genuanceerde taal gebruiken (geen ‘wij-zij’ en zwart-wit tegenstellingen en heftige termen gebruiken).
 - Niet debatteren (de ander met feiten, cijfers en argumenten overdonderen met zinnen zoals: ‘Wat je zegt klopt niet’). Als de ander meteen op onjuistheden wordt gewezen zet hij de hakken in het zand.
 - Niet beleren, je bescheiden opstellen, de eigen mening uitstellen. Pas na verloop van tijd, nadat de relatie tot stand is gekomen, Ik-boodschappen geven zoals: ‘Ik kijk er zo tegenaan’, ‘Hier worstel ik mee’.
 - Dilemma’s voorleggen en door de gespreksdeelnemers laten oplossen. Dit houdt bijvoorbeeld ook in dat helder wordt dat je geld maar een keer kunt uitgeven.

8. Voor een open en eerlijke dialoog is nodig dat alle deelnemers zich helder uitdrukken, bij de zaak blijven, emoties in de hand houden, aandachtig naar elkaar luisteren en empathie en respect hebben voor elkaars zorgen.
9. Houd rekening met het feit dat er verschillende typen deelnemers zijn.
10. Zorg ervoor dat de resultaten verwerkt worden.

De kunst van het leiden van een socratisch gesprek is dat de gespreksleider zich niet inhoudelijk met het gesprek bemoeit. Daarom verdient het de voorkeur dat de gesprekken niet geleid worden door vertegenwoordigers van de overheid (bestuurders, volksvertegenwoordigers, ambtenaren), aangezien zij direct betrokkenen zijn. Zij kunnen wel deelnemers zijn en op deze wijze hun band met de burgers versterken. De rol van gespreksleider kan vervuld worden door onafhankelijke vrijwilligers. De voorwaarde is dat zij vooraf getraind worden in de socratische gespreksaanpak. Het leiden van zo'n gesprek is immers een kunde die aangeleerd moet worden, opdat het een kunst wordt. Vrijwilligers inschakelen ontlast de beperkte financiële middelen van de overheid.

Inbedding in de organisatie en het vervolgtraject

Niet alleen gespreksvaardigheden zijn vereist, maar ook vaardigheden om de gesprekken in te bedden in de politieke, bestuurlijke en organisatorische context.

Omstandigheden creëren die de reflectieve dialoog met burgers stimuleren, is geen sine cure. Maar de overheid kan zich niet permitteren half werk te leveren. Dat maakt de problematiek alleen maar groter en dan hoor je al gauw: ‘Zie je wel, ze kunnen het niet, het is allemaal fake’, enzovoort. Om een reflectieve dialoog met burgers tot stand te brengen zijn mensen nodig die de rol van ‘Socrates op de markt’ op zich nemen, de reflectieve dialoog met burgers in praktijk brengen en zo gepositioneerd worden dat de opbrengst institutioneel verankerd wordt. Om daadwerkelijk de afstand tussen overheid en burger te verkleinen, is het zaak dat de overheid haar dialogische houding blijvend in woord en daad demonstreert. De burgerparticipatie moet daarom een structurele en invloedrijke plek krijgen, zodat burgers daadwerkelijk het gevoel hebben dat zij mogen meepraten en hun inzichten in het beleid verwerkt worden. Laat de deelnemers daarom weten hoe hun inbreng verwerkt wordt en waar deze in het gemeentebestuur verankerd wordt. Houd de deelnemers tevens op de hoogte van wat er met hun inbreng gebeurt.

Zoals verderop aan de orde komt, kunnen bij de democratie-tafels vrijwilligers en de vrijwilligersorganisaties waar zij lid van zijn, een belangrijke rol vervullen. Om hun rol in de gemeentelijke organisatie in te bedden, is het noodzakelijk dat de gemeente met de vrijwilligersorganisaties in overleg gaat op basis van de vraag: ‘Hoe kan de gemeente jullie helpen?’. In het overleg tussen de gemeente en de vrijwilligersorganisaties kunnen ieders opgaven, taken, verantwoordelijkheden en bevoegdheden vastgelegd worden.

Maak bij de inbedding in de gemeentelijke organisatie gebruik van de mogelijkheid een participatieconvenant af te sluiten. Als voorbeeld kan het participatieconvenant dienen dat opgesteld werd in de gemeente Roerdalen, samen met het Burgerplatform ApolloVitaal ondersteund door het Landelijk Samenwerkingsverband Actieve bewoners (LSA bewoners), bewoners die hun krachten bundelen en hun schouders onder inspirerende initiatieven zetten.

Burgerberaad en burgerparlement

De democratie-tafel, het burgerberaad en het burgerparlement overlappen elkaar. Nagenoeg elk burgerberaad dat de laatste twintig jaar internationaal plaatsvond heeft ervoor gepleit de democratie te verbeteren langs de lijnen van grotere participatie en deliberatie. De allereerste burgerberaden in Ontario British Columbia gingen exclusief over de democratie, met name de hervorming van het kiesstelsel.

In engere zin kun je onderscheid maken tussen de democratie-tafels die expliciet gaan over het verbeteren van de democratie, en het burgerberaad en het burgerparlement die gaan over reeds bestaande of nieuw te ontwikkelen beleidsvoornemens.

Het burgerberaad, bestaande uit een kleine groep gelote inwoners, is projectmatig van aard, gaat over een of meerdere specifieke thema's en werkt voorstellen uit. Er is input van deskundigen en het is de bedoeling dat alle gezichtspunten en belangen aan bod komen. Centraal staat de 'democratische deliberatie', de democratische zorgvuldige afweging. Het burgerberaad in Heerlen had als thema 'leefbaarheid'. Door dit burgerberaad nam het vertrouwen in de gemeentelijke overheid toe, begrepen burgers beter hoe de overheid werkt, ontstonden onderlinge vriendschappen en kwamen nuttige voorstellen tot stand.

Verbeterpunten waren dat het goedkoper, concreter en kleinschaliger moet. Wat ook opviel was dat jongeren en moeilijk bereikbare groepen slecht vertegenwoordigd waren en een derde van de deelnemers afhaakte, waardoor het beraad uiteindelijk niet meer representatief was. Een derde valt eigenlijk nog mee, bij een burgerberaad elders bedroeg de uitval zelfs 97%. De gemeente Heerlen heeft zich voorgenomen in de toekomst mini-burgerberaden te organiseren op wijk- en buurtniveau.

Frequente mini-burgerberaden op wijk- en buurtniveau kunnen ervoor zorgen dat burgers deelnemen voor wie de gevoelde afstand tot het gemeentebestuur groot is. De vraag hoe de burgers bereikt worden die zich niet spontaan aanmelden kan zo beantwoord worden. Tevens kan hierdoor op wijk- en buurtniveau noaberschap ontstaan.

Zoals gezegd vindt het burgerberaad plaats aan de hand van een specifiek thema en is projectmatig en tijdelijk. Het burgerparlement is daarentegen structureel en niet gebonden aan een specifiek thema. Zoals in de Tweede Kamer kunnen alle beleidszaken aan de orde komen. Om te voorkomen dat steeds dezelfde burgers er deel van uitmaken, is het afbakenen van de zittingsduur aan te raden.

Democratie-tafels, burgerberaden en burgerparlementen zijn geschikte instrumenten om in tijden van nepnieuws, sensatiestimulerende algoritmes en de onophoudelijke behoefte van burgers aan dopaminekicks, de democratie veilig te stellen. Het is een interessante paradox dat in tijden van hoogtechnologische digitale innovaties en sociale media, de democratie om te overleven terug moet naar de 'agora', het dorpsplein, waar mensen elkaar zien, face-to-face met elkaar praten en zo problemen bespreken en tot oplossingen komen. Vooral het face-to-face met elkaar praten is zeer belangrijk en waardevol.

Democratie-tafels, burgerberaden en burgerparlementen zijn ook geschikte instrumenten om, zoals eerder in dit plan aangehaald, los van partijpolitieke belangen, bottom-up de reële problemen van burgers voorop te stellen. Als de deelnemers aan een overleg niet gehinderd worden door partijpolitieke belangen, nemen hun aanbevelingen in ambitie, daadkracht en praktijkgerichtheid toe.

Limburg trekt een streep

Wat betreft het rendement van het burgerberaad kan het Nationaal Burgerberaad Klimaat aangehaald worden, waarvan het effect door de Radboud Universiteit, de Haagse Hogeschool en Tilburg University geëvalueerd werd. Felle klimaatsceptici onder intensieve leiding van moderatoren moesten samenwerken met Nederlanders die zeer bezorgd zijn over de klimaatverandering. Door middel van constructieve gesprekken kwamen potentieel 'impactvolle adviezen' tot stand. Opmerkelijk is dat de 'inhoudelijke polarisatie' niet afnam, maar de 'affectieve polarisatie' wel. Burgers veranderden niet van mening, maar kregen ondanks hun meningsverschillen toch begrip voor elkaars standpunten en stonden emotioneel niet meer als vijanden tegenover elkaar. 87% van de deelnemers vond dat er genoeg ruimte was om je eigen mening te geven, 90% vond dat goed naar elkaar geluisterd werd, 93% vond dat mensen respectvol met elkaar omgingen en zo'n 94% van de deelnemers was achteraf bereid de uitkomst te accepteren. Wat ook bleek was dat als je concrete voorstellen aan de orde stelt, bijvoorbeeld voedselverspilling of kerosine belasten, ook burgers met tegengestelde politieke oriëntaties elkaar snel vinden. Dit pleit ervoor vooral concreet en 'bottom up' te werken.

De Provincie Limburg kan, eventueel in samenwerking met de Universiteit Maastricht en Zuyd Hogeschool, in de toekomst op vergelijkbare wijze het rendement van de democratie-tafels laten onderzoeken.

Vrijwilligers

Bij de democratie-tafels en burgerberaden kunnen vrijwilligers een belangrijke rol spelen. Zij vormen binnen de samenleving een bijzondere kracht omdat zij niet werken omdat het moet, maar omdat zij vinden dat dingen moeten gebeuren. Hun inzet is intrinsiek gedreven, maar tegelijkertijd professioneel, ondernemend, bottom-up en duurzaam, hetgeen vaak tot gevolg heeft dat de impact van hun activiteiten groter is dan wat formele bestuursorganen teweeg kunnen brengen. Vrijwilligers hebben praktijkkennis, kennen de buurt en de burgers, zijn vaak de eersten die problemen zien, werken op basis van vertrouwen en niet vanuit regels. Richting burgers nemen zij als uitgangspunt de vraag: 'Hoe kunnen wij jullie helpen?'

Vrijwilligers zijn burgers die gaten dichten waar formele bestuursorganen tekortschieten, die nieuwe initiatieven starten en die blijven doorgaan wanneer de financiering stopt. Zij vormen de spil in een buurt of wijk, weten wat er speelt en staan paraat waar dat nodig is. Denk bijvoorbeeld aan de voedselbanken, dorpshuizen, sportvoorzieningen, wensbus en het vluchtelingenwerk. Vrijwilligers staan dicht bij de burgers en brengen in het overleg met de gemeente hun leefwereld aan tafel. Als vrijwilligers op basis van vertrouwen, gelijkwaardigheid en eigenaarschap als partners van de overheid ingeschakeld worden, kunnen zij onbureaucratisch en bottom-up de relatie tussen de overheid en de burgers versterken.

Burgerberaden zijn duur omdat zij doorgaans met professionele facilitatoren werken. Zoals opgemerkt bij de democratie-tafels kunnen onbezoldigde, onafhankelijke vrijwilligers met een socratische attitude het gesprek tussen de burgers, de burgemeester, wethouders, raadsleden en ambtenaren in goede banen leiden.

Belangrijk is dat de overheid de kennis en wijsheid uit de gemeenschap ophaalt. Dit is mogelijk door beleidsadviseurs van de overheid de wijk in te sturen en samen met de vrijwilligers op pad te gaan. Vrijwilligers kunnen burgers uitnodigen hen aan de democratie-tafels en burgerberaden te vergezellen.

Kennis en wijsheid ‘ophalen’ betekent dat de overheid burgers niet benadert met voorbedachte vragen en voorgebakken antwoorden, maar met hen een open gesprek voert en luistert naar wat zij zelf inbrengen. De insteek moet zijn: Waar liggen burgers wakker van? Wat maakt hen boos? Welke obstakels ervaren zij? Waar lopen zij warm voor? Waar worden zij blij van? Waar zijn zij trots op? Wat gaat goed, wat kan beter? Wat willen en kunnen burgers zelf doen en wat hebben zij daarvoor nodig? Op deze wijze ontstaat lokaal maatwerk.

Omdat er in buurten en wijken door vrijwilligers reeds veel gebeurt is het van belang zaken te coördineren. De democratie-tafels en burgerberaden kunnen dienen als gezamenlijke overlegplek waarbij, door overheidsvertegenwoordigers, vrijwilligers en burgers, plannen geïntegreerd worden en optimaal afgestemd worden op wat burgers nodig hebben.

Tijdens de democratie-tafels werd echter ook opgemerkt dat inspraak een einde heeft. Burgers moeten een democratisch meerderheidsbesluit van de gemeenteraad en een besluit van de rechter respecteren, ook als zijzelf een andere mening toegedaan zijn. Neem bij besluitvorming burgers aan de voorkant mee, voorkom dat zij te laat met besluitvorming geconfronteerd worden, maar ‘op een gegeven moment is het ook klaar’, werd er gezegd. De ongeregelde heden naar aanleiding van gemeentelijke besluiten asielzoekers op te vangen wijzen helaas uit dat het respect voor de democratie en de rechtsstaat bij bepaalde groepen burgers te wensen overlaat.

De Limburger en L1

In een tijdperk van feitenvrije meningen en meningen gebaseerd op ‘alternatieve feiten’ is toegang hebben tot betrouwbare kwaliteitsjournalistiek belangrijker dan ooit. Discussies kun je alleen voeren op basis van feiten. De provinciale krant *De Limburger* en de provinciale omroep L1 spelen daarbij een cruciale rol.

Met het doel de informatievoorziening toegankelijker te maken is *De Limburger* gestart met BNDL (spreek uit: bundel). Vijf verhalen die ertoe doen, met enige regelmaat audio of video, op maat gemaakt voor de smartphone, worden na een gratis introductieperiode voor een zeer laag bedrag aangeboden. De doelgroep bestaat uit mensen die geen tijd hebben om eindeloos te scrollen en mensen die door het enorme nieuwsaanbod door de bomen het bos niet meer zien. Het idee erachter is om kwaliteitsjournalistiek toegankelijk te maken voor een groot publiek.

Zowel *De Limburger* als L1 zijn bezig met het maken van een omslag naar online activiteiten. Dit schept de mogelijkheid om via podcasts een bijdrage te leveren aan het versterken van de democratie. Denk bijvoorbeeld aan een programma als *De achterkant van het gelijk* waarin Marcel van Dam samen met burgers op socratische wijze ethische grenzen verkende. Of denk aan een programma als *Democratie aan de keukentafel* waar lokale thema’s besproken worden. In Heerlen is er *Noa de Mes* (na de mis) in café Pelt. In gesprek met burgers kan een vrijwilliger, die geschoold is in de socratische gespreksleiding, allerlei maatschappelijke thema’s aan de orde stellen. Door dergelijke programma’s online aan te bieden bereik je ook het ‘stille midden’, de niet-praters die wel graag luisteren.

Democratiegames

Er is nog meer mogelijk, vooral met het oog op de generatie jonger dan 40 jaar. Denk daarbij aan online democratiegames zoals *True Democracy*, dat verkiezingen simuleert waardoor je de verkiezingsdynamiek leert begrijpen; *Civics Game*, waarin je de rol speelt van raadslid, burgemeester of journalist waardoor je leert hoe gemeentepolitiek (dus de lokale democratie) werkt; *2121*, waarin spelers ‘camps’ vormen waarin men moet samenwerken rond klimaat, bestuur en rechten en je leert dat democratie gaat om het spel van samenwerking en conflict; *DEMO*, de burgerschapssimulator, waarin spelers een gemeenschap vormen en ze moeten samenwerken en middelen moeten verdelen.

Deze games leren burgers vijf dingen: 1) Keuzes hebben altijd gevolgen: elke beleidskeuze maakt de een blij en de ander boos; 2) Democratie bestaat uit conflict en compromis: niet iedereen krijgt zijn zin; 3) Macht is beperkt: je kunt niet alles oplossen; 4) Informatie is onvolledig: je beslist vaak met onzekerheid; 5) Burgerschap is actief, niet passief.

Ook voor online games geldt dat je zo een veel groter bereik krijgt dan de face-to-face contacten tijdens de democratie-tafels en burgerberaden die, hoe noodzakelijk ook, veel organisatie vergen, maar waaraan slechts een beperkt aantal burgers deelneemt.

Influencers

Veel jongeren zijn gekluisterd aan TikTok en laten zich bij hun keuze van levensstijl en koopgedrag beïnvloeden door influencers. Waarom dit medium niet inzetten voor het behoud van onze democratie? Waarom geen invloedrijke Limburgers vragen om zich sterk te maken voor de democratie?

In de VS heb je megapopsterren zoals Bruce Springsteen, Taylor Swift, Neil Young, Beyoncé en Billy Eilish die zich uitspreken tegen de afbraak van de democratie en de rechtsstaat door Donald Trump. Waarom niet Bekende Limburgers (BL'ers) benaderen met de vraag of zij zich willen inzetten voor het behoud van de democratie? Denk bijvoorbeeld aan Huub Stapel, Chantal Janssen, Jacq Poels, Mark van Bommel, Max Verstappen, André Rieu, Connie Palmen, Lieke Martens, Pieter van den Hoogenband, enzovoort.

Eigenaarschap geven

Met eigenaarschap geven wordt bedoeld dat burgers de mogelijkheid hebben problemen naar eigen goeddunken en kunnen op te lossen en dat de overheid hen daarin ondersteunt.

Veel regels en bureaucratie kunnen een indicatie zijn van het feit dat de overheid de burgers te weinig vertrouwt. De slogan ‘Vertrouwen is goed, controle is beter’ lijkt bevestigd te worden door diverse steunfraudes. Toch kan het uitgangspunt ‘meer controle’ een averechts effect hebben en erger zijn dan de kwaal. De toeslagenaffaire is daar een schokkend voorbeeld van. Maar het speelt bijvoorbeeld ook bij professionals die het gevoel hebben dat zij de inhoudelijke zeggenschap over hun werk verloren hebben.

Bovendien is er nog een ander negatief effect dat bij veel regels en bureaucratie optreedt. Tijdens de democratie-tafels werden voorbeelden gegeven van problemen waar burgers zelf oplossingen voor vonden als zij van de overheid de nodige speelruimte kregen en de overheid hen mede-probleemeigenaar maakte. Een initiatief zoals de Lokale Democratie Coalitie (LDC) brengt onder de aandacht dat burgers zorg organiseren, energievoorzieningen starten, buurthuizen beheren en verantwoordelijkheid nemen voor hun leefomgeving. Zo ontstaat ‘maatschappelijke democratie’ en een ‘democratie van de straat’. Door in lokale gemeenschappen te investeren kan de overheid het samen met de burgers doen. Overheid en burgers kunnen samen verantwoordelijkheid dragen.

Dit wil niet zeggen dat de overheid zich terug mag trekken daar waar zij verantwoordelijk is. Het betekent wel dat burgers voor het oplossen van problemen verantwoordelijkheid willen en kunnen dragen als, in situaties waar dit mogelijk is, de overheid niet top-down en bureaucratisch bepaalt wat er gaat gebeuren. Als de overheid uitstraalt dat zij de burgers vertrouwt, dat zij niet alleen verticaal maar ook horizontaal denkt, samen met de burgers projecten wil aanpakken, is de kans reëel dat in omgekeerde richting de burgers de overheid vertrouwen. Burgers moeten zich uitgenodigd voelen om mee te doen.

Het gaat om ‘co-creatie’ door de burgers en de overheid, het realiseren van gezamenlijke verantwoordelijkheid. Op deze manier ontstaat een participatiesamenleving waarbij zowel de overheid als de burgers probleemeigenaar zijn, wederzijds van elkaar afhankelijk zijn en de verant-

woordelijkheid met elkaar delen. Kenmerkend voor de participatiesamenleving is dat, waar mogelijk, vrijwilligers taken overnemen van professionals en burgers meer zelf doen.

Het zijn de burgers die hun buurt en wijk kennen en maken, die de bottlenecks kennen en concrete ideeën hebben over wat zij in hun leefomgeving wel en niet waarderen. Co-creatie, burgers bij het bestuur betrekken, versterkt bij hen het gevoel van eigenaarschap, waardoor zij zich medeverantwoordelijk voelen en zich inzetten om het te laten slagen.

Eigenaarschap geven en nemen betekent een goede balans aanbrengen tussen top-down en bottom-up, tussen de bestuurlijke systeemwereld en de leefwereld van burgers. Van elkaar leren, lokale initiatieven de ruimte geven, voortbouwen op wat in de praktijk reeds ontwikkeld werd, daarop vertrouwen en niet top-down telkens iets nieuws bedenken, maar je wel door de overheid laten helpen, kenmerkt de vruchtbare samenwerking tussen overheid en burgers.

Elkaar opvoeden tot democratisch besef

De overheid doet er goed aan op een positieve manier een appel te doen op de burgers. In de trant van: 'Wie willen wij zijn, als mens en samenleving?'. Dat betekent dat bestuurders en volksvertegenwoordigers in alles – democratisch ethos, moreel kompas, omgangsvormen, enzovoort – het goede voorbeeld moeten geven. Dit geldt overigens ook voor andere (publieke) figuren zoals journalisten, intellectuelen, directeuren, leraren en ouders.

Opvoeding en onderwijs spelen een cruciale rol. Mensen opvoeden, onderwijzen, informeren en inspireren is de broeikas van de democratie. Autocraten en dictators zijn gebaat bij onwetende burgers die zij met leugens voor het lapje kunnen houden. De cultuurverandering, die de feiten-vrije meningsvorming, de affectieve polarisatie en het ontoelaatbaar gedrag beëindigt, lukt alleen als gedragsdragers het goede voorbeeld geven en hun medewerkers, studenten, leerlingen en kinderen ertoe aanzetten dit voorbeeld te volgen. Politieke polarisatie is op zichzelf geen probleem, zij wordt een probleem als degenen die aan de polen staan onfatsoenlijk met elkaar omgaan.

Opvoeders en docenten spelen een centrale rol in de vorming tot democratische burgers, maar dan moeten zij wel weten hoe zij die rol kunnen invullen. Veel docenten zijn niet getraind in het aan de orde stellen en begeleiden van heftige politieke tegenstellingen, zonder dat deze uit de hand lopen. Dit betekent dat zij behoefte hebben aan concrete handvatten en lesprogramma's zodat zij politieke tegenstellingen op een veilige en constructieve manier ter sprake kunnen brengen. Hetzelfde geldt voor ouders. Ook zij worstelen vaak met de vraag hoe zij het gesprek moeten aangaan wanneer hun kind ondemocratische opvattingen ontwikkelt. Ook zij hebben behoefte aan handvatten. Eigenlijk geldt dit voor elke situatie waar mensen met tegengestelde meningen met elkaar in gesprek gaan. Zij hebben meestal niet geleerd hoe je zo'n gesprek voert. De overheid kan bijeenkomsten organiseren waar zij dit kunnen leren.

Wat betreft de bijdrage die het onderwijs kan leveren hoeft deze zich niet te beperken tot het vak maatschappijleer. Het democratisch besef kan ook in andere vakken een plek krijgen. Bovendien kan in elk vak de democratische houding geoefend worden. Daarenboven kunnen docenten deelnemen aan democratie-tafels buiten het onderwijs en kunnen zij zelf democratie-tafels organiseren en daarvoor ouders van leerlingen en andere burgers uitnodigen. Leerlingen kunnen gestimuleerd worden hun burgerschap in praktijk te brengen. Dan gaat burgerschap voor hen leven en kunnen zij een concrete bijdrage leveren aan de samenleving.

De bijdrage van het onderwijs is zeer belangrijk, maar er moet voor gewaakt worden dat het functioneren van de democratie helemaal op het bordje van het onderwijs wordt geschoven. Dan dalen de PISA-scores nog meer.

De burger en de overheid opvoeden brengt ons bij het 'moreel kompas'. Het woord 'moralisme' heeft terecht een negatieve lading, omdat een moralist anderen vermanend toespreekt, hen de eigen normen als enig juiste oplegt en hen daarmee de vrijheid ontnemt zelf te oordelen.

Dat moralisme afkeurenswaardig is betekent echter niet dat we zonder ethiek en moraliteit kunnen. De ethiek onderzoekt waaruit een goed leven en een goede samenleving bestaat en hoe we dienovereenkomstig wel of niet zouden moeten handelen. Moraliteit houdt in dat we het gewenste handelen in praktijk brengen, bijvoorbeeld hulpvaardigheid tonen, iemand niet opzettelijk kwetsen. In de democratie betekent het bijvoorbeeld dat je andersdenkenden niet bedreigt. Doordat in onze tijd 'vrijheid' en 'vrijheid van meningsuiting' heilig zijn verklaard, wordt vergeten dat de vrijheid en de vrijheid van meningsuiting niet grenzeloos zijn. Hetzelfde geldt voor tolerantie. Zij is een groot goed, maar niet grenzeloos. Anderen bedreigen kunnen we niet tolereren.

Moraliteit houdt ook in dat niet zonder meer het recht van de meerderheid geldt. Als de meerderheid democratisch zou besluiten dat kinderen (of andere mensen) gefolterd mogen worden, moet de rechtsstaat zich daartegen verzetten. Ook hier stuit de tolerantie op een grens: de samenleving kan niet tolerant zijn tegenover immoreel gedrag.

Moraliteit wordt niet uitgevonden, zij is evenmin een kwestie van meerderheidsbesluiten. Zij is niet 'relatief', maar objectief en universeel, geldt overal en in alle tijden. Als we ons hart laten spreken, voelen we intuïtief aan wat goed en wat kwaad is.

We hebben een ethiek en moraliteit nodig die goed en verkeerd gedrag benoemt en goed gedrag in praktijk brengt. Bepaalde gedragingen, zoals het bedreigen en mishandelen van burgemeesters, wethouders, raadsleden, gedeputeerden, statenleden, ministers, Kamerleden, ambtenaren, maar ook agenten, boa's, brandweerlieden, ambulancebroeders, buschauffeurs, treinconducteurs, baliemedewerkers, hulpverleners, artsen, zorgmedewerkers, rechters, wetenschappers en journalisten, zijn gewoon verkeerd, helemaal los van de oorzaken en redenen. Het goede gedrag in praktijk brengen en het verkeerde gedrag nalaten is een burgerplicht die boven het eigenbelang uitgaat.

Het democratisch ethos impliceert ook dat je in de spiegel kijkt, niet bij voorbaat 'het systeem' of 'de overheid' van alles de schuld geeft, maar nadenkt over waar je eigen verantwoordelijkheid ligt. Dat betekent niet dat de verantwoordelijkheid van de overheid op de burger afgewenteld wordt, maar wel dat de burger zich realiseert dat ook hij voor zaken verantwoordelijk is.

Moreel leiderschap tonen

Met 'moreel leiderschap' wordt hier niet het soort leiderschap bedoeld dat, binnen het neoliberale kapitalisme, de individuele verantwoordelijkheid, de zelfredzaamheid en het concurrentievermogen van burgers stimuleert.

Hier gaat het om zaken als behulpzaamheid, betrouwbaarheid, leren van fouten, het democratisch ethos en het moreel kompas. Dergelijke zaken worden alleen dan in de hoofden en harten van burgers verankerd als zij geleid worden door 'morele leiders'. Zij zijn het die in alles het goede voorbeeld geven, waarden en normen uitdragen en voorleven. Alleen als zij dit doen, kunnen zij degenen aan wie zij leidinggeven hierop aanspreken.

Moreel leiderschap schetst op basis van waarden en normen, feiten, ideeën en argumenten een inspirerend vergezicht. Het verzet zich tegen de waan van de dag, de druk van opiniepeilingen en verkiezingen, kortetermijndenken en onjuiste tegeltjeswijsheden zoals 'de kiezer heeft altijd gelijk' en 'de klant is koning'. De overheid is er niet om slaafs de waan van de dag en de grillige opiniepeilingen te volgen. De morele leider luistert, maar is niet louter reactief en durft het debat te sturen.

Moreel leiderschap neemt afstand van de opvatting dat de overheid een bedrijf is dat techno-

cratisch gemanaged moet worden en besturen niet meer is dan het opstellen van een kosten-baten-analyse. Efficiëntieverhoging door digitalisering en het centraliseren van voorzieningen vermindert de kosten, maar vergroot de afstand tot de burger, waardoor de sociale cohesie averij kan oplopen en het aanvankelijke financiële voordeel teniet wordt gedaan. Als burgers zich door de overheid niet meer gezien, gehoord en erkend voelen, verdwijnt hun vertrouwen in de overheid en verdwijnt vroeg of laat ook hun verantwoordelijkheidsgevoel voor de democratie en de samenleving.

In de probleembeschrijving werd gewezen op het feit dat middenpartijen de afgelopen decennia abusievelijk dachten dat zij het populisme konden bestrijden door het populistische scenario te imiteren. Dit werkt echter averechts. Het populistische zondebok-, complot- en ‘wij-zij’-denken, en het daaruit voortvloeiende frame dat alles zou draaien om het ‘verzet tegen de elite’, het ‘tegengaan van omvolking’, het ‘behoud van nationale soevereiniteit’ ten opzichte van de EU, en het ‘failliet van de democratie’, wordt er alleen maar sterker door. Als het populistische frame de toon aangeeft zoeken burgers hun heil bij de ‘echte’ populistten, leveren middenpartijen hun eigen visie op de werkelijkheid in en verliezen zij daarmee hun geloofwaardigheid. Bovendien belemmert het populistisch frame dat de veelzijdige daadwerkelijke problemen die ten grondslag liggen aan de onvrede van burgers aangepakt worden. In plaats van de problemen aan te pakken wordt de democratie tot probleem gemaakt.

Moreel leiderschap houdt in dat je niet het populistisch frame imiteert en het vijanddenken en de affectieve polarisatie bestrijdt. Moreel leiderschap is gebaseerd op ‘objectieve morele feiten’. De morele leider kiest een eigen verhaal waarin de daadwerkelijke problemen van burgers aandacht krijgen en burgers bij het beschrijven en oplossen van problemen betrokken worden. De morele leider kiest een fatsoenlijke en eerlijke taal die wel mag botsen, maar ook verbindt. Juist door het vertrouwen in burgers uit te spreken en hen erbij te betrekken activeer je bij hen het realiteitsbesef, het relativiseringsvermogen en de verantwoordelijkheidszin. De bomen groeien niet tot in de hemel. Maar als burgers mogen meedenken en meebeslissen, als zij de overheid gaan beschouwen als een bondgenoot omdat de overheid hen als bondgenoot beschouwt, zijn zij bereid pijnlijke keuzes te maken.

Moreel leiderschap houdt tevens in dat een leidinggevende onomwonden uitspreekt wat moreel ontoelaatbaar is, zowel op wereldschaal als op kleine schaal.

De overheid is er om richting te geven aan de toekomst, met een realistisch, eerlijk, en bovenal inspirerend verhaal. Dit verhaal moet de samenleving verder brengen en burgers niet uit elkaar drijven, maar juist naar elkaar toe laten bewegen. Emotionele verbinding in plaats van splijtende affectieve polarisatie, samen vóór iets zijn, in plaats van tegen elkaar zijn, moet het morele axioma van de toekomst zijn.

Standvastig zijn

Abdullah Uysal, voorzitter van de Nederlandse Vereniging voor Raadsleden (NVvR), gaf als verklaring voor de toename van het ontoelaatbaar gedrag van burgers ten aanzien van de vestiging van AZC's, de twijfel die de Tweede Kamer heeft gezaaid over het uitvoeren van de spreidingswet. Daarmee wordt duidelijk dat zowel de overheid zelf als de burgers verantwoordelijkheid dragen. Het ontoelaatbaar gedrag van burgers is hoe dan ook verwerpelijk, maar als de overheid niet standvastig is en burgers het idee geeft dat zij maatregelen alsnog tegen kunnen houden, roept zij het ontoelaatbaar gedrag ten dele over zichzelf af. Standvastigheid betonen is dus belangrijk. Als op democratische wijze een duidelijk besluit is genomen, nadat de burgers geraadpleegd werden en in de gemeenteraad de voor- en nadelen zorgvuldig zijn afgewogen, mogen intimidaties van tegenstanders geen aanleiding zijn het besluit te herzien.

Beledigingen, intimidaties en bedreigingen naar aanleiding van een voorgenomen vestiging van een AZC zijn een groot probleem geworden. Dat burgers zich onveilig voelen mag echter geen reden zijn om ontoelaatbaar gedrag te vertonen. Aan de democratische besluitvorming van de gemeenteraad mag niet getornd worden. Vaak is de enige oplossing bestuurders en volksvertegenwoordigers beveiligen en wetsovertreders oppakken en voor de rechter brengen. Toch moet de overheid geen poging ongemoeid laten om met boze burgers in gesprek te blijven. Het niet accepteren van ontoelaatbaar gedrag en wetsovertredingen kan samengaan met aandacht hebben voor de emoties.

Een streep trekken

Het Netwerk Weerbaar Bestuur helpt bestuurders en volksvertegenwoordigers hoe zij met intimidatie, bedreigingen en geweld om kunnen gaan. Via leernetwerken, webinars en praktische hulpmiddelen, zoals het leertraject ‘Veilig vergaderen’ en weerbaarheidsmodules, krijgen bestuurders en volksvertegenwoordigers ondersteuning bij het veilig laten verlopen van vergaderingen, het versterken van hun individuele weerbaarheid en de weerbaarheid van de raad als geheel.

Bestuurders en volksvertegenwoordigers moeten echter ook een stevige boodschap afgeven, grenzen stellen, burgers aanspreken op hun gedrag en, zoals tijdens de democratie-tafels opgemerkt werd: ‘Niet blijven pamperen’. Emile Roemer deed met het oog op het ontoelaatbaar gedrag van burgers, in een interview, de kernachtige uitspraak: ‘Zo gaan we niet met elkaar om’. Nodig is dat bestuurders en volksvertegenwoordigers een duidelijke streep trekken: ‘Tot hier en niet verder’. De fout die de overheid niet mag maken is dat zij het ontoelaatbaar gedrag van burgers vergoelijkt door uitsluitend naar haar eigen falen te verwijzen. Zelfs als de boosheid en woede van burgers gefundeerd is, moet aan elk ontoelaatbaar gedrag paal en perk gesteld worden. Dit gebeurt door het gedrag krachtig te veroordelen en door ernstige bedreigingen en gewelddadigheden strafrechtelijk te laten vervolgen.

Een punt waar bestuurders en volksvertegenwoordigers weinig invloed op hebben zijn de bedreigingen, intimidaties en haatcampagnes in de sociale media. Wat zij wel kunnen doen is druk uitoefenen op ministers, staatssecretarissen en leden van de Tweede Kamer en Eerste Kamer om via (Europese) wetgeving het ontoelaatbaar gedrag op de sociale media aan banden te leggen. Als sociale media zoals X en Facebook de poortwachtersfunctie terugschroeven en via algoritmes sensationele berichten die de aandacht trekken voorrang verlenen, loopt de democratie gevaar. Dan is het de taak van de Europese overheid de sociale media te reguleren. Noodzakelijk is dat algoritmes die mensen meesleuren naar echokamers aan banden worden gelegd.

Een bezielde visie uitdragen, verankerd in waarden en deugden

Bij ‘politieke in plaats van technocratische keuzes maken’ werd erop gewezen dat ‘politiseren’ (het expliciet maken van politieke keuzes en tegenstellingen), hand in hand moet gaan met het uitdragen van een visie (richting geven en een normatieve oriëntatie bieden).

De afgelopen jaren zochten teveel burgers hun toevlucht bij populistten die een negatief, van haat vervuld, apocalyptisch verhaal vertellen, dat suggereert dat de Nederlandse samenleving ten onder gaat. Zelfs sommige politici uit het midden van het politieke spectrum konden de aanzui-gende werking hiervan niet weerstaan. In de sociale media leveren dergelijke negatieve verhalen meer clicks op, hetgeen laat zien dat wij mensen er van nature gevoelig voor zijn. Maar diep in ons hart hebben we toch ook behoefte aan een hoopvol en positief verhaal.

Nodig is een positief verhaal dat inspeelt op de bewuste of onbewuste wil van mensen het goede na te streven, de wereld beter te maken en hun leven zin te geven. De beste weerstand tegen het doemdenken en de radicale oplossingen van populistten biedt een positief, hoopgevend, medemenselijk en liefdevol verhaal dat het beste in ons losmaakt. Er zijn genoeg zaken die goed gaan, dus waarom alleen het negatieve benadrukken? Bovendien is niet alleen het negatieve interessant, maar kan ook het positieve interessant zijn. Tijdens het panelgesprek deed Simon van Teutem het volgende appel aan de media: ‘Misschien moeten we als media niet alleen dingen die spannend zijn belangrijk maken, maar ook dingen die belangrijk zijn spannend maken’.

De democratie is mensenwerk en staat of valt met het ‘democratisch ethos’ en het ‘moreel kompas’ of het ontbreken daarvan. Democratisch ethos en moreel kompas berusten op waarden (wat wij waardevol vinden) en deugden (gedragingen die waarden realiseren). Waarden en deugden geven antwoord op de vraag: ‘Waar staan wij voor?’, ‘Welke samenleving willen wij?’

Waarden en deugden helpen een visie te ontwikkelen en uit te dragen, een bezielend verhaal te vertellen en gezamenlijk bezielenden doelen te stellen. Zij kunnen in beleidsplannen, plannen van aanpak en praktijksituaties geconcretiseerd worden en dienen als ijkpunten waaraan bestuurders, volksvertegenwoordigers en burgers hun concrete gedrag kunnen toetsen.

Zoals werd opgemerkt bij de gespreksvoering, gaan grote theoretische begrippen pas leven als zij met kleine persoonlijke waarnemingen geconcretiseerd worden. Aan de hand van een concrete casus van iemand kunnen deelnemers, in gesprek met elkaar, concrete persoonlijke ervaringen relateren aan ideeën, invalshoeken en perspectieven. Omgekeerd kunnen de deelnemers aan een gesprek zich door ideeën, invalshoeken en perspectieven laten inspireren. Het nu volgende overzicht van waarden en deugden dient ter inspiratie.

Limburg trekt een streep

WAARDEN
(wat wij waardevol vinden)

- Vrijheid
- Gelijkwaardigheid
- Rechtvaardigheid
- Broederschap Duurzaamheid
- Mens-, dier- en natuurbehoud
- Veiligheid
- Bestaanszekerheid
- Gezondheid
- Welvaart
- Welzijn Geluk
- Bildung
- Zinvolheid
- Sociale en culturele verankering
- Maatschappelijke productiviteit

DEUGDEN
(gedragingen die waarden realiseren)

- Je verplicht voelen aan de waarheid
- Bedachtzaam zijn Dankijver hebben
- Behoedzaam zijn Emoties reguleren
- Beleefdheid tonen Matigheid betrachten
- Zelfbeheersing tonen
- Bescheiden zijn Betrokken zijn
- Empathisch zijn
- Het goede voor de ander willen
- Behulpzaam zijn
- Respectvol ruziemaken
- Samenwerken Integer zijn
- Betrouwbaar zijn Moed tonen
- Morele ambitie hebben
- Het goede boven het nuttige en handige plaatsen
- Verantwoordelijkheidsgevoel tonen

Burgers die hun burger- plicht vervullen en eigenaarschap nemen

Mensen zijn op grond van hun aanleg en omgevingsinvloeden niet zonder meer in staat zich volledig op eigen kracht te ontwikkelen. Daarom is een groepsgewijze aanpak wenselijk die hen in staat stelt van elkaar te leren. Het groepsgewijze onderwijs vervult hierin een voortrekkersrol. De democratie-tafels, burgerberaden en andere buitenschoolse groepsgewijze gespreksvormen kunnen eveneens een belangrijke rol vervullen.

Het uiteindelijke doel moet de persoonlijke vorming zijn, waardoor burgers én politici als individu de liefde voor betrouwbare feiten ontwikkelen, emoties reguleren en ontoelaatbaar gedrag uitsluiten. Het is de individuele verantwoordelijkheid van de burger bij zichzelf het democratisch ethos en het moreel kompas te ontwikkelen. Dat we morele leiders nodig hebben, sluit niet uit dat burgers ook zelf de plicht hebben zich tot morele burgers te ontwikkelen.

Je verplicht voelen aan de waarheid

Je verplicht voelen aan de waarheid betekent dat je als burger zelfstandig denkt, je mening onderbouwt met feiten, je niet met ‘alternatieve feiten’ om de tuin laat leiden en zelf geen ‘alternatieve feiten’ produceert. Hiervoor is nodig dat je jezelf traint in bedachtzaamheid en genuanceerdheid, en niet impulsief snelle, simpele verklaringen aanvaardt. Je onderzoekt kritisch complottheorieën waarin de overheid bij voorbaat gewantrouwd wordt en zondeboktheorieën die problemen tot een bepaalde bevolkingsgroep herleiden.

Je bekijkt zaken van alle kanten en doordenkt verschillende visies, met gebruikmaking van feiten en steekhoudende argumenten van deskundigen en je hebt oog voor dilemma's. Je realiseert je dat het zogenaamde ‘gezonde verstand’ niet altijd de beste raadgever is en dat meningen en emoties geen feiten zijn. Belangrijk is ook dat je niet uitsluitend het eigenbelang, maar ook het algemeen belang als leidraad neemt en jouw identiteit niet zodanig met je mening vereenzelvigd dat je niet meer van mening durft veranderen. Bij je verplicht voelen aan de waarheid hoort ook dat je oog hebt voor het goede nieuws. De reguliere media kunnen hierbij een rol spelen door in hun berichtgeving niet uitsluitend op negatieve zaken te focussen.

Je onderzoekt ‘tegeltjeswijsheden’ zoals ‘de kiezer heeft altijd gelijk’ en ‘de burger is de klant van de overheid’ kritisch, want zij gaan voorbij aan het feit dat de overheid en de burgers samen en met gedeelde verantwoordelijkheid de maatschappij maken.

Krant van de Buurvrouw

Ter ondersteuning van het je verplicht voelen aan de waarheid is goede regionale journalistiek essentieel. Neem als voorbeeld het project ‘Krant van de Buurvrouw’ in Heerlen-Noord, waar 3.000 scholieren en hun gezinnen vier jaar kosteloos digitale toegang krijgen tot *De Limburger*. De gedachte achter het project is: wie toegang heeft tot betrouwbare informatie over wat er speelt in de samenleving, raakt meer betrokken bij de samenleving, kan beter meedoen en betere keuzes maken. Een krant levert inspirerende rolmodellen, lezen over andere contexten vergroot het respect en begrip voor anderen. Dit zogenaamde ‘moreel leren’ draagt ertoe bij dat je een betere burger wordt. De Open Universiteit en Universiteit Maastricht onderzoeken of ‘Krant van de Buurvrouw’ via de journalistiek de geletterdheid en de democratie kan versterken.

Het project, dat in 2024 startte en een looptijd heeft van vier jaar, richt zich op scholieren in de bovenbouw van de basisschool en de eerste twee leerjaren van het vmbo. De animo bij burgers bleek echter minder dan gedacht. Burgers in dit stadsdeel wantrouwen de overheid en de krant wordt vaak gezien als een verlengstuk van de overheid. Daarom besloot een journalist van *De Limburger* in overleg met de hoofdredacteur om zelf de klaslokalen op te zoeken, met de leerlingen een schoolkrant te maken en deze te laten drukken. Dit heeft als resultaat dat leerlingen kritischer omgaan met informatie, feiten en bronnen leren checken en op een andere manier met elkaar in gesprek gaan. Doordat ook de burgemeester, een wethouder, raadslid en wijkagent in de klas uitgenodigd worden, neemt het wantrouwen tegenover de overheid af. Dat kinderen een krant maken heeft tevens tot gevolg dat hun ouders de krant gaan lezen.

De definitieve resultaten zijn nog niet bekend, maar dit project draagt er naar verwachting toe bij dat jongere en oudere burgers zich meer verplicht voelen aan de waarheid.

Emoties vertalen naar een politiek standpunt

Negatieve emoties zijn een belangrijk signaal, maar de democratie floreert als deze emoties vertaald worden naar een politiek standpunt.

Zoals we bij de probleembeschrijving zagen kunnen de boosheid en woede van burgers gefundeerd zijn. Dat is het geval als de overheid voor een probleem verantwoordelijk is, maar het probleem niet adequaat oplost en de burger niet gehoord wordt. Dat burgers de afgelopen decennia hun toevlucht steeds meer zochten bij populistten vindt zijn oorzaak onder andere in het feit dat populistten inspelen op de angsten en onzekerheden van burgers en suggereren dat zij een probleem op korte termijn en daadkrachtig zullen oplossen.

Ook als de overheid niet voor het probleem verantwoordelijk is, kunnen de boosheid en woede gefundeerd zijn. Maar als burgers zich in dit geval tegen de overheid keren, richten zij zich aan het verkeerde adres. Burgers die desalniettemin hulp van de overheid verwachten, belemmeren het samen vinden van een oplossing als zij hun emoties niet in de hand houden.

Voor het zoeken en vinden van oplossingen voor problemen is nodig dat burgers en bestuurders en volksvertegenwoordigers met elkaar in gesprek gaan, elkaar in alle openheid een spiegel voorhouden en helderheid scheppen wie voor wat verantwoordelijk is. Zoals enerzijds burgers niet voor elk probleem zelf verantwoordelijk zijn, zo is anderzijds de overheid niet voor elk probleem van de burgers verantwoordelijk. In een begripvol en respectvol gesprek staat de vraag centraal: ‘Waarvoor ben ik zelf en waarvoor is de overheid verantwoordelijk?’. Zo’n gesprek is echter alleen mogelijk als burgers hun emoties onder controle houden.

Burgers moeten hun gefundeerde boosheid en woede omzetten in een constructieve attitude en voorkomen dat hun emoties ontaarden in haat, minachting, walging, rancune, ressentiment en het verlangen wraak te nemen en anderen kwaad te doen. Zij moeten ervoor waken dat zij zichzelf opjatten en laten opjatten. Dat betekent niet dat zij geen emoties mogen uiten, maar wel dat zij hun emoties niet laten ontsporen. Als emoties uit de hand lopen wordt de kloof tussen burgers en de overheid en tussen burgers onderling alleen maar groter, en wordt het gesprek over het probleem en de beste oplossing belemmerd.

Gefundeerde boosheid en woede moeten plaatsmaken voor het met elkaar bedenken van maatregelen die de problemen oplossen. Hiertoe behoort degenen die voor de problemen verantwoordelijk zijn tot positieve gedragsveranderingen aanzetten. Gefundeerde boosheid en woede omzetten in het constructief met elkaar problemen oplossen, gaat hand in hand met de deugd van

de vergeving, die ervoor zorgt dat de dader niet onnodig gezichtsverlies leidt en niet door het stof hoeft te gaan.

Zoals eerder werd opgemerkt kan, behalve de gefundeerde boosheid en woede als reactie op een daadwerkelijk probleem, ook sprake zijn van boosheid en woede als cultureel en sociaalpsychologisch verschijnsel. Deze boosheid en woede zijn niet gefundeerd, maar het gevolg van een mentaliteit die er een gewoonte van maakt op alles en iedereen, op de overheid en andere burgers, te schelden. Dit gedrag treedt op bij burgers die zich bij voorbaat en bij voortduring als slachtoffer zien. Tijdens de democratie-tafels werd opgemerkt dat burgers bij de overheid draagvlak creëren als zij ook positieve dingen over de overheid zeggen.

Derde plekken

Met ‘derde plekken’ worden plekken bedoeld waar mensen die van elkaar verschillen elkaar buiten de privésfeer en werksfeer ontmoeten. Het zijn dergelijke plekken die de affectieve polarisatie kunnen voorkomen en afbouwen. Traditionele (buurt)cafés zijn oefenruimtes voor het aangaan van spontane gesprekken waarbij drempels wegvallen, je elkaar in de ogen kijkt en een goed gesprek van mens tot mens hebt. Begripvol zijn betekent dat je open staat voor en luistert naar de beleving, de gevoelens en behoeften, de standpunten en argumenten van anderen, dat je hun perspectief probeert te begrijpen en empathisch te doorleven. Hun perspectief meteen veroordelen, meteen jouw oplossingen aandragen en emotioneel uit je slof te schieten, hoort daar niet bij. Dat wil niet zeggen dat je het perspectief van de ander tot het jouwe moet maken.

Behalve de (buurt)cafés zijn er veel andere derde plekken waar burgers elkaar spontaan kunnen ontmoeten. Denk aan de eigen straat, de buurt en wijk, de camping, sportclubs, (muziek)verenigingen en evenementen zoals concerten, carnaval, enzovoort. Buurthuizen, ontmoetingscentra, bibliotheken, parken, plantsoenen zijn voorbeelden van plekken waar mensen elkaar kunnen ontmoeten en spreken. Hier worden de bubbels van gelijkgestemden doorbroken. De overheid zou deze bubble-doorbrekende gelegenheden kunnen faciliteren. Als burgers elkaar ontmoeten versterkt dit de gemeenschapszin en sociale controle en gaat het de individualisering en eenzaamheid tegen. Naar elkaar omkijken in kleine kring versterkt het vertrouwen in de samenleving.

Spontaan in gesprek gaan met mensen die anders zijn, verhoogt het wederzijds begrip, vermindert de affectieve polarisatie en maakt de weg vrij om samen problemen aan te pakken. Op derde plekken kunnen burgers oefenen hoe zij tijdens gesprekken hun emoties in toom kunnen houden. Tijdens de democratie-tafels kwam op basis van persoonlijke ervaringen, veelvuldig ter sprake dat als burgers met verschillende politieke opvattingen, in een veilige en verbindende omgeving met elkaar in gesprek gaan, zij bereid zijn naar het verhaal van de ander te luisteren. Dan worden hokjes doorbroken, komen mensen uit hun bubbel en gaan zij met elkaar in gesprek zonder dat zij de ander willen overtuigen.

De Rappange lezing werd afgesloten met de slotzin: ‘De kracht zit op plekken die we niet zien.’ Daartoe behoren de derde plekken, die niet spectaculair in het nieuws zijn, maar waar burgers naar elkaar luisteren, openstaan voor andere perspectieven en zo met elkaar de democratie creëren. Het zijn de kleine acties van iedere dag die de democratie van onderop tot bloei brengen. Elke dag in de spiegel kijken en je realiseren dat je de waarheid niet in pacht hebt, behoort daar ook toe. Dat geldt ook voor politici. Daarom werd tijdens de Rappange lezing door een politicus het idee geopperd in het Limburgse Gouvernement een spiegelgalerij in te richten.

Diverse onderzoeken wijzen uit dat beschaafde gesprekken ervoor zorgen dat mensen meer begrip krijgen voor elkaar en de affectieve polarisatie vermindert. Dat komt omdat zij tijdens het gesprek aspecten aan een kwestie ontdekken die zij voorheen niet zagen. Voorwaarde is wel dat mensen bereid zijn hun echokamer te verlaten, open staan voor andere meningen en niet koste

wat het kost hun eigen mening erdoor willen drukken. Echte hard-liners zijn hiertoe niet bereid, zoals ook enkele deelnemers aan de democratie-tafels en enkele meelezers opmerkten.

Beschaafde gesprekken tussen andersdenkenden kunnen, behalve op ‘derde plekken’, ook op werkplekken plaatsvinden. Een idee dat tijdens de democratie-tafels geopperd werd, is dat de overheid niet alleen derde plekken kan faciliteren, maar ook reeds bestaande derde plekken kan opzoeken. In dit geval neemt zij deel aan bijeenkomsten waarbij reeds mensen met diverse achtergronden aanwezig zijn.

Om affectieve polarisatie te voorkomen hoeven we niet in gezelligheid te vluchten en debatten te mijden. We mogen best van mening verschillen, mits dat op een fatsoenlijke en respectvolle manier gebeurt. Zoals Joop den Uyl en Hans Wiegel het destijds deden en zoals een aantal jonge politici het tegenwoordig doen. Joop den Uyl en Hans Wiegel gingen na een stevig inhoudelijk debat samen uit eten. Het gaat erom dat we verschillen van mening accepteren zonder dat dit ont-aardt in affectieve polarisatie. Een democraat koestert de sociale harmonie, een populist is uit op affectieve polarisatie.

Ontoelaatbaar gedrag uitsluiten

Het ontoelaatbaar gedrag tegenover bestuurders en volksvertegenwoordigers, dat de aanleiding was van dit manifest, kwam reeds veelvuldig aan bod: schreeuwen, schelden, agressief aanspreken, beledigen, intimideren, (gezinsleden) bedreigen, thuis opzoeken, met dingen bekogelen, aanvallen, enzovoort.

Een spel heeft spelregels. Als bij het voetbal een tegenstander gevloerd wordt krijgt de overtreder een gele kaart en een vrije trap tegen. Als de overtreding zeer ernstig is krijgt hij een rode kaart en wordt hij van het veld gestuurd. Straffen is een effectieve reactie op overtredingen. Maar veel belangrijker is het voorkomen van overtredingen. In dat geval is sprake van fair play waarbij de deelnemers aan het spel uit zichzelf de spelregels eerbiedigen.

Ook de democratie is een spel, waarbij de deelnemers – de bestuurders, volksvertegenwoordigers en burgers – zich aan de spelregels moeten houden. Gebeurt dat niet, dan verwordt de democratie tot een arena waarin onderling wantrouwen, persoonlijke aanvallen en regelloosheid de boventoon voeren. Kenmerkend voor ware democraten is niet dat zij voor de lieve vrede meningsverschillen uit de weg gaan, maar wel dat zij zich op een fatsoenlijke manier gedragen, ook als zij stevig van mening verschillen. Ontoelaatbaar gedrag van bestuurders en volksvertegenwoordigers en ontoelaatbaar gedrag van burgers horen in de democratie niet thuis.

De democratie is geen ‘spelletje’ waarbij je met allerlei trucs de politieke tegenstander onderuit probeert te halen, maar een ‘spel’ waarbij je je aan de spelregels houdt en fair play in praktijk brengt. Wie alleen zijn eigenbelang dient en daarbij geen enkel middel schuwt, schendt de democratische spelregels.

Als burgers ontoelaatbaar gedrag uitsluiten, verkleinen zij van hun kant de afstand tot de overheid. Emoties reguleren, beleefdheid tonen, zelfbeheersing tonen en respectvol ruzie maken, zijn deugden die de democratie versterken. Ben je toch over de schreef gegaan, toon dan berouw. In 2025 vond een bijzonder moment van verzoening plaats toen in het tv-programma *Eva* (NPO 1) voormalig minister Hugo de Jonge naast de man zat die hem tijdens de coronapandemie met de dood had bedreigd. De man was veroordeeld, maar toonde berouw. Berouw tonen is een teken van kracht.

Limburg trekt een streep

Je niet als klant van de overheid opstellen

Buiten kijf staat dat de burger zich niet mag opstellen als klant van de overheid en zijn democratische plichten moet nakomen. Burgers moeten zich afvragen welke rol zijzelf in kunnen nemen en zelfredzaamheid betrachten waar dit mogelijk is.

De burger is niet de klant van de overheid en de overheid heeft niet als taak om aan de genot-zucht van burgers tegemoet te komen en hen een comfortabel leventje te bezorgen. Interne en externe problemen van allerlei aard kunnen de aanleiding zijn dat burgers van bepaalde dingen af moeten zien. Het is niet zo dat zij te allen tijde overal recht op hebben en de overheid hierin moet voorzien. Alhoewel de overheid hier mede voor verantwoordelijk is – de overheid als ‘bedrijf’ heeft de burger als ‘klant’ in het leven geroepen – moet de burger uit eigener beweging de klantrol loslaten.

De democratische burgerplichten nakomen betekent dat burgers zich uit zichzelf interesseren voor wat er in de politiek gaande is, welke feiten, gebeurtenissen, argumenten en dilemma’s aan besluiten ten grondslag liggen. Burgers moeten zich medeverantwoordelijk voelen voor de politiek. Afzien van ‘wij-zij’ denken, vooroordelen en stereotypen over bestuurders en volksvertegenwoordigers maakt daar deel van uit.

De overheid heeft hier ook een taak. Zij moet niet de indruk wekken dat de burger haar klant is. Deze indruk komt sowieso niet met de werkelijkheid overeen omdat een klant uit meerdere aanbieders kan kiezen. Bij de overheid gaat dat niet op. Je kunt wel naar een ander land te verhuizen, maar ook daar is er slechts één overheid.

Democratisch ethos en moreel kompas als burgerplicht opvatten

Wanneer de overheid een beroep doet op burgers om hun democratisch ethos en moreel kompas te ontwikkelen, mag dit niet op een manier gebeuren dat burgers het gevoel krijgen dat een ‘morele elite’ paternalistisch op hen neerkijkt. Een paternalistische houding versterkt bij burgers het gevoel dat de overheid hun waardigheid aantast.

Dat betekent echter niet dat politici en burgers op zichzelf en op anderen geen appel mogen doen hun democratisch ethos en moreel kompas te ontwikkelen. Burgers moeten niet alleen hun eigen waardigheid waarborgen, maar ook de waardigheid van anderen. De overheid moet de moed opbrengen burgers hierop te wijzen.

Tijdens het interactief panelgesprek ter gelegenheid van ‘40 jaar Gouvernement’ werd, met het oog op het kuddegedrag van de zwijgende meerderheid, de vraag gesteld: ‘Sta je zelf op?’. In geweldadige situaties kun je beter de politie bellen, maar in veel dagelijkse situaties kun je, op een niet-polariserende manier, leugens tegenspreken en kun je het opnemen voor burgers en politici over wie kwaad wordt gesproken. Er is moed voor nodig, maar iedere burger kan iets doen. Onverschilligheid ondermijnt het democratisch ethos en het moreel kompas.

Het democratisch ethos houdt onder meer in dat burgers de democratische instituties, de grondwet en de rechtsstaat respecteren. Daar maakt deel van uit dat burgers zich actief voor de democratie inzetten, door zich te verdiepen in politieke standpunten en deel te nemen aan verkiezingen.

Onmisbaar daarbij is respect hebben voor medeburgers, bestuurders en volksvertegenwoordigers en fatsoenlijk met elkaar communiceren. Een vraag die tijdens de democratie-tafels werd gesteld was: ‘Wat kunnen we samen doen om opnieuw respect en fatsoen voor elkaar te hebben?’ Deze vraag raakt de kern van de zaak. Alleen als wij respectvol en fatsoenlijk met elkaar en met de overheid omgaan zal de democratie overeind blijven.

Onmisbaar is het ontwikkelen van een persoonlijk moreel kompas dat fungeert als innerlijke gids die ervoor zorgt dat wij in ons denken en doen het goede boven het kwade verkiezen.

De verantwoordelijkheid voor het ontwikkelen van het democratisch ethos en het moreel kompas ligt bij opvoeders, docenten en politici, maar primair ook bij burgers zelf. Het overkoepelende democratische gebod voor elke burger is:

De burger heeft de plicht actief zijn democratisch ethos en moreel kompas te ontwikkelen.

Tot slot

Of we nu burger, bestuurder of volksvertegenwoordiger zijn, laten we vooral niet vergeten dat we allemaal mensen zijn. Als mens doen we er goed aan niet alleen ons eigenbelang te behartigen, maar ook op te komen voor het algemeen belang. Er is niets op tegen als je ambitieus bent en voor jezelf veel wilt bereiken, maar de meeste voldoening ervaar je toch als je ook in moreel opzicht ambitieus bent, minder bezig bent met succes en meer gericht bent op betekenis geven. Dat houdt in dat je levensdoelen kiest die jezelf overstijgen, jezelf geeft aan iets buiten jezelf, je liefdevol en belangeloos inzet voor medemensen, dienstbaar bent en je met de gemeenschap verbindt. Het houdt ook in dat je beseft dat je tekortkomingen hebt, dat je bescheiden bent, je niet boven anderen plaatst en anderen hun fouten kunt vergeven. Luisteren in plaats van imponeren, dienen in plaats domineren zijn gedragingen die ons als gemeenschap verder brengen. Proberen een goed mens te worden geeft meer voldoening dan veel geld, bezit, macht en status verwerven en veel genot ervaren.

Tijdens de Rappange lezing werd de vraag gesteld: ‘Hoe praten wij over elkaar?’ Een deelnemer gaf als antwoord dat we in de ander onze broer en onze zus moeten zien.

Dit is het grote humane verhaal dat we elkaar moeten blijven vertellen.

Nawoord van Gabriël van den Brink

Leiden, 17-4-2026

Limburg trekt een streep

Waarde Henk,

Een maand geleden verzocht je me om commentaar te geven op de concepttekst van *Limburg trekt een streep*. Daarin analyseer je hoe onze democratie in zwaar weer terecht gekomen is en doe je voorstellen om haar de versterken. Ik wil graag ingaan op je verzoek maar in een onder academici weinig gebruikelijke vorm, namelijk het schrijven van een brief waarbij ik persoonlijke ervaringen wil verwerken.

Dat kan het beste door een blik te werpen op mijn rapportboekje dat van 1956 tot 1962 loopt. Ik bezocht in die jaren de Sint Willibrordus school te Eersel, een even strenge als gedegen jongensschool die zo'n 300 plattelandsleerlingen van kennis, vaardigheden en vorming voorzag. Mijn rapport over het jaar 1960-1961 telde twintig vakken, met vermelding van het cijfer dat ik voor elk van die vakken had gehaald. Je kreeg het document met Kerst, Pasen en de Zomervakantie mee naar huis. Mijn ouders moesten een handtekening zetten om te bewijzen dat ze het hadden gezien en de leerkracht gaf met enkele woorden aan hoe hij of zij over de leerling oordeelde. Het ritueel oefende een behoorlijk druk op mijzelf uit want slechte cijfers werden niet getolereerd.

Minstens zo interessant is de vraag om welke vakken het toen ging. De basis werd uiteraard gevormd door **cognitieve vaardigheden** als lezen, schrijven, rekenen en beheersing van de Nederlandse taal. Maar er waren ook vakken die je enige **culturele vorming** meegaven. Dat gold zowel voor catechismus, godsdienstleer en Bijbelse geschiedenis als voor kennis der natuur, aardrijkskunde en vaderlandse geschiedenis. Deze maakten het mogelijk om dingen vanuit een breder kader te bezien en na te denken over vragen op het gebied van zingeving. En ten slotte waren er vakken waarvan de strekking onmiskenbaar **disciplinerend** was. We kregen namelijk niet alleen cijfers voor lichamelijke oefening maar ook voor vlijt, netheid en gedrag. Als ik me goed herinner was die laatste rubriek bij de plaatselijke meisjesschool nog ruimer: daar werd genoteerd of leerlingen wel voldoende gehoorzaamheid opbrachten.

Ik voer dit rapport uiteraard niet op om te suggereren dat ik een prima leerling was. Mijn cijfers waren wisselend en ik behoorde nooit tot de besten van mijn klas. Sterker nog: ik moest op school altijd hard voor mijn cijfers werken en dat werd niet anders toen ik als twaalfjarige overstapte naar het gymnasium van de paters Augustijnen in Eindhoven. Deze terugblik leert vooral dat onderwijs in die dagen een compleet programma voor beschaving bood: je leerde cognitieve vaardigheden aan, je kreeg een normatief kader mee terwijl je ook doorzettingsvermogen en zelfbeheersing moest opbrengen. Mede daardoor was het mogelijk dat matige leerlingen zoals ik uiteindelijk goed terecht kwamen. Vandaag de dag is een dergelijk programma ver te zoeken en dat zou wel eens een voorname oorzaak kunnen zijn voor de zorgwekkende ontwikkelingen die je in *Limburg trekt een streep* beschreven hebt.

Heel overtuigend aan deze tekst vind ik dat je steeds twee kanten van het probleem laat zien. De problematiek zelf spreekt voor zich: in 2024 kreeg zowat de helft van alle Limburgse burgemeesters, wethouders, raadsleden, statenleden en waterschapbestuurders te maken met agressief gedrag. Hoewel dat uiteraard niet acceptabel is, weersta je de verleiding om bestuurders alleen als slachtoffer te zien. Je stelt de fundamentele vraag hoe het komt dat burgers en overheden steeds minder begrip voor elkaar opbrengen en je wijst erop dat beide partijen hun leven moeten beteren wil onze democratie in leven blijven. Ik wil de voornaamste door jou genoemde oorzaken kort aanhalen en wel om twee redenen. Ten eerste raken ze aan onderzoek dat ik als hoogleraar maatschappelijke bestuurskunde zelf heb gedaan. Ten tweede komen de door jou geschetste uitwegen in feite neer op een herstel van het soort beschaving dat zestig jaar terug volkomen gangbaar was.

Je signaleert bij de overheid drie zorgwekkende verschijnselen. Er is een overvloed aan informatie richting burgers maar daaruit volgt niet dat ze begrijpen wat de bedoeling is. Bovendien worden politieke prioriteiten vaak in juridische of **technocratische taal** verpakt zodat burgers te laat ontdekken waar het eigenlijk om gaat. Verder kennen bestuurders en burgers **weinig wederkerigheid**. Functionarissen zijn vaak met het bestuurlijke proces bezig terwijl burgers graag voor specifieke belangen opkomen. Worden die laatste niet gediend dan wijzen ze het proces als ondemocratisch af. Dat is niet helemaal ten onrechte omdat democratie ooit werd ingevoerd om onderdanen zonder geld of macht van enige invloed te voorzien. Tenslotte werd de informele compensatie van dit machtstekort steeds moeilijker. Bestuurders, ambtenaren en andere functionarissen hebben in hun werk nauwelijks **contact met gewone burgers**. Velen hebben het gevoel dat de overheid hen niet als mens maar als een ding beschouwt.

Van de andere kant wijs je op bedenkelijke ontwikkelingen onder burgers en ook die stip ik kort aan. Veel Nederlanders gingen zichzelf de afgelopen decennia als **klant** of **consument** opvatten. Niet alleen van Albert Heijn en soortgelijke bedrijven maar ook van de overheid. Ze willen op hun wenken bediend worden en laten hun eventuele onvrede duidelijk merken. Wie is er nog bereid om eigen wensen te onderschikken aan het belang van de gemeenschap als geheel? Bovendien zien we dat **cognitieve vaardigheden** op het vlak van argumentatie, waarheidsvinding en onderlinge dialoog aan erosie onderhevig zijn. Velen laten zich leiden door bizarre denkbeelden terwijl het gezag van wetenschappers, journalisten en andere professionals ter discussie wordt gesteld. Ten slotte leggen burgers in sociaal en affectief opzicht **weinig zelfbeheersing** aan de dag. Ze geven ruim baan aan gevoelens van weerzin, woede of verbittering. Dat is niet alleen te merken op de sociale media die inmiddels een breed bereik hebben, het drukt zijn stempel evengoed op de omgang met bestuurders en politici.

Vanuit deze probleemanalyse doe je gelukkig ook voorstellen om de situatie te verbeteren. Zowel burgers als overheden moeten daaraan bijdragen, maar ze staan niet voor dezelfde uitdaging. Voor de overheid is cruciaal dat ze weer persoonlijke contacten met burgers onderhoudt. Je pleit voor een informele en mensgerichte cultuur die niet in vriendjespolitiek ontaardt: geef meer ruimte aan ervaringen, initiatieven of inzichten van onderop zodat er **publieke wederkerigheid** ontstaat. Voorts is van belang dat ambtenaren, politici en bestuurders het goede voorbeeld geven qua **betrouwbaarheid** en **eerlijkheid**. Dat geldt evengoed voor andere gezagsdragers zoals journalisten, directeuren, ouders en docenten. Democratisch ethos moet altijd worden voorgedaan. En uiteraard moeten overheden de openbare sfeer beschermen: **wangedrag bestraffen**, agressieve taal inperken en de codes waarborgen van een publiek debat. Je zegt terecht dat moreel leiderschap en democratische vitaliteit elkaar niet uitsluiten maar juist versterken.

Dat alles is zonder cultuurverandering onmogelijk. Maar het kan zich niet tot overheden beperken: gewone burgers moeten evengoed een been bijtrekken. Ze moeten om te beginnen meer **zelfbeheersing opbrengen**. Gevoelens spelen onvermijdelijk een rol – zeker in bestuur en politiek – maar je boosheid de vrije loop laten is verkeerd. Wat ook helpt is jezelf niet altijd als slachtoffer te zien maar de vraag stellen wat je als burger wél kunt doen. Verder moeten burgers niet zozeer hun eigenbelang maar de **publieke zaak** vooropstellen. Dat vergt deugden als je verplicht voelen aan de waarheid, nieuwsgierigheid en gemeenschapszin – kwaliteiten die je behalve in de sfeer van bestuur en politiek ook thuis, in het buurtcafé of bij een voetbalvereniging kunt oefenen. Last but not least is er behoefte aan een **positief moreel verhaal** waarin het niet alleen om allerlei problemen gaat maar ook om idealen die we gemeen hebben en waarden die we moeten verdedigen. Het is verre van eenvoudig om dit alles te ontwikkelen maar gebeurt dat niet, dan gaan we onvermijdelijk naar een wereld waarin alles door het recht van de sterkste wordt bepaald.

Dat brengt me terug bij de beschavingsagenda die me zestig jaar geleden op de dorpsschool voorgehouden werd. Vrijwel alle kwaliteiten die Limburg trekt een streep aanprijst om ons democratisch ethos te versterken, kwamen in mijn rapport terug: **klassieke vaardigheden** die nodig zijn om op een deugdelijke manier met feiten en argumenten om te gaan, een **intellectueel kader** dat ons in staat stelt om gebeurtenissen of handelingen van een juiste duiding te voorzien en de **sociale discipline** die maakt dat je de nodige zelfbeheersing kunt opbrengen. Voor mij heeft de terugkeer naar dit programma niets met nostalgie van doen. Ik zie het als een cognitieve, normatieve en affectieve basis voor elke samenleving die democratie boven autocratie verkiest.

Wel is het waar dat dit programma in Nederland nog maar weinig overtuigde verdedigers bezit. Onderwijs en opvoeding kwamen sterk in het teken te staan van zelfontplooiing en diversiteit. Zo werden normatieve kaders ingewisseld voor het verheerlijken van individuele voorkeuren met als gevolg dat we niet langer weten welke waarden burgers met elkaar gemeen hebben. Verder werd minder sterk ingezet op basale vaardigheden als lezen, schrijven en rekenen met als gevolg dat de PISA-scores van ons land fors achteruitgingen. Tegelijkertijd kregen zaken als discipline of zelfbeheersing een slechte naam: ze staan de spontane uiting van allerlei gevoelens of verlangens in de weg en worden door velen als onderdrukkend opgevat. Dat is de afgelopen halve eeuw allemaal gebeurd maar het betekent niet dat dit ‘onvermijdelijk’ zou zijn, zoals de predikers van modernisering en innovatie ons voortdurend voorhouden.

Wie zich verdiept in de geschiedenis van het moderne Nederland ontdekt hoe misleidend de huidige omarming van dit soort onderwijsvernieuwing is. De eerste schoolwetten in ons land dateren uit het begin van de negentiende eeuw en vanaf 1857 zette de staat zich in voor volksonderwijs. In 1901 werd de algemene leerplicht ingevoerd en zestig jaar later kon je zelfs op het Brabantse platteland een degelijk programma van opvoeding en onderwijs volgen. Voor andere delen van het bouwwerk zoals voortgezet onderwijs en universiteiten gold hetzelfde. Het aandeel hoogopgeleide Nederlanders was rond 1960 nog geen 8 procent. Nu mag ruim 40 procent van de jeugd zich hoogopgeleid noemen en sommigen vatten dat als bewijs van een geweldige vooruitgang op. Maar intussen is er iets verkeerd gegaan, getuige het feit dat we tegenwoordig op vele vlakken in de shit zitten: de leesvaardigheid holt achteruit, de mentale gezondheid van jongeren staat onder druk en het publieke domein laat een ongekende polarisatie zien. Heeft dat wellicht te maken met de manier waarop onderwijs en opvoeding de afgelopen halve eeuw ‘verbeterd’ zijn? Je hebt die vraag in *Limburg trekt een streep* niet nadrukkelijk gesteld, maar het is zonneklaar dat de versterking van ons democratisch ethos op niets zal uitlopen als we elk idee van beschaving loslaten. Wie aan dat idee wil vasthouden, moet kwaliteitsstandaarden op cognitief, affectief en normatief gebied erkennen, onderhouden en doorgeven.

Met deze bescheiden toevoeging aan jullie urgente rapportage wil ik volstaan. Ik hoop van harte dat velen ermee gaan werken en niet alleen in Limburg, want de door jou genoemde problemen spelen overal in Nederland. Ik zou zeggen: ga het gesprek aan met de landelijke overheid en probeer het Ministerie van OCW ervan te overtuigen dat men iets met deze tekst moet doen. De verantwoordelijke bewindspersoon was lang in Limburg werkzaam dus wie weet is zij gevoelig voor je zienswijze.

Met hartelijke groet
Gabriël van den Brink

Auteur, co-redacteur en meelezers

Auteur en co-redacteur

Henk Smeijsters, auteur, andragoog en cultuurfilosoof, emeritus lector van Zuyd Hogeschool, auteur van onder meer *De democratie begint bij onszelf* (2025).

Anne Smeijsters-Bosten, co-redacteur.

Meelezers

‘Meelezen’ hield in dat de meelezers commentaar gaven en suggesties deden. Hun waardevolle inzichten en suggesties hebben het manifest gemaakt tot wat het nu is. Veel dank daarvoor. De auteur is verantwoordelijk voor de volledige inhoud van het manifest.

Marcel Boogers, bijzonder hoogleraar democratie en transitie aan de Universiteit Utrecht, auteur van onder meer *Van kluitjesvoetbal naar samenspel* (2023) en *Democratie en transitie: ruimte voor botsing en verbinding* (2024).

Gabriël van den Brink, emeritus hoogleraar maatschappelijke bestuurskunde aan de Universiteit van Tilburg en emeritus gasthoogleraar wijsbegeerte aan de Vrije Universiteit Amsterdam, auteur van onder meer *Ruw ontwaken uit een neoliberale droom* (2020) en *Waarom we anders over onszelf moeten nadenken* (2025).

Huub Buijssen, psycholoog, auteur van *De psychologie achter populisme* (2024), *Tegen populisme* (2025) en *Hoe praat je met een populist?* (2025).

Tim Demedts, docent geschiedenis en maatschappijleer, organisator van de conferentie ‘*De rol van de docent in het democratische speelveld*’.

Martijn Derks, burgemeester van de Gemeente Beesel.

René Gabriëls, docent filosofie aan de Universiteit Maastricht, co-redacteur van *Het hart op de tong* (2018).

Peter Kanne, senior onderzoeksadviseur Ipsos I&O Publiek.

Jos Kessels, filosoof, socratisch gespreksleider, auteur van onder meer *In vorm komen* (2025).

Sjaak Koenis, als politiek filosoof verbonden aan de Universiteit Maastricht, auteur van *De januskop van de democratie* (2016), co-redacteur van *Het hart op de tong* (2018).

Marcia Luyten, schrijver, journalist, auteur van onder meer *Democratie is niet voor bange mensen* (2023) en *Kiezen voor democratie* (2024).

Michael Rauner, burgemeester van de Gemeente Bergen.

David van Reybrouck, cultuurhistoricus en archeoloog, Denker der Nederlanden (2025-2027), auteur van onder meer *Pleidooi voor populisme* (2011), *Tegen verkiezingen* (2013), *De wereld en de aarde. Hoe houden we het veilig?* (2025).

Daan Roovers, filosoof, Denker des Vaderlands (2021-2023), lid Eerste Kamer der Staten-Generaal, auteur van onder meer *Wat op het spel staat* (2025).

Cor Snoeijs, professioneel vrijwilliger Maatschappelijk Netwerk Limburg, publicist, deelnemer democratie-tafels, auteur van *De kracht van de vrijwilliger* (2026) en *Een dialoogtafel voor betere samenwerking in de buurt* (2026).

Catherine de Vries, vice-decaan van de School of Politics, Economics & Global Affairs en hoogleraar aan de IE-universiteit van Madrid, auteur van onder meer *De symfonie van onvrede* (2026).

Geraadpleegde literatuur

- Achterhuis, H. (2026). *Democraticide. De moord op de democratie*. Leusden: ISVW Uitgevers.
- Amlinger, C. & Nachtwey, O. (2023). *Gekränkte Freiheit. Aspekte des libertären Autoritarismus*. Berlin: Suhrkamp.
- Andriessen, D., Onstenk, J., Delnooz, P., Smeijsters, H. & Peij, S. (2010). *Gedragsgcode praktijkgericht onderzoek voor het HBO*. Den Haag: HBO-raad.
- Banach, B. (2025). Vervolg Burgerberaad moet stuk goedkoper. *De Limburger*, 6 februari.
- Bauman, Z. & Donskis, L. (2013). *Moral Blindness. The Loss of Sensitivity in Liquid Modernity*. Cambridge: Cambridge Polity Press.
- Bessem, K. (2024). *Stuurloos. Wegwijzers voor een land op drift*. Amsterdam: Das Mag Uitgeverij.
- Boogers, M. (2023). *Van kluitjesvoetbal naar samenspel. Hoe in het lokaal bestuur wordt samengewerkt en hoe het beter kan*. Utrecht: Necker.
- Boogers, M. (2024). *Democratie en transitie: ruimte voor botsing en verbinding*. Utrecht: Universiteit Utrecht / Necker.
- Bots, P. (2025). Roemer gaat online schreeuwers uitnodigen voor gesprek: 'Alle recht om gefrustreerd te zijn, maar dit is niet de samenleving die ik voor ogen heb'. Interview met Emile Roemer. *De Limburger*, 4 december.
- Brandsma, B. (2025). *Meesterschap in polarisatie. Doorbreek de dynamiek van wij-zij denken*. Deventer: Verhaal met Impact.
- Bregman, R. (2024). *Morele ambitie. Stop met het verspillen van je talent en maak werk van je idealen*. Amsterdam: De Correspondent.
- Brink, G. van den (2020). *Ruw ontwaken uit een neoliberale droom en de eigenheid van het Europese continent*. Amsterdam: Prometheus.
- Brink, G. van den (2025). *Waarom we anders over onszelf moeten nadenken*. Leiden: De Nieuwe Wereld.
- Brooks, D. (2016). *The Road to Character*. London: Penguin Books.
- Buijsen, H. (2024). *De psychologie achter populisme. Over de aantrekkingskracht en de druk op de democratie*. Utrecht: Zwartjes & Labović.
- Buijsen, H. (2025a). *Hoe praat je met een populist? Handleiding voor feestdagen en familiediners*. Utrecht: Zwartjes & Labović.
- Buijsen, H. (2025b). *Tegen populisme. Strategieën om de democratie te behouden*. Tilburg: TRED.
- Comte-Sponville, A. (1997). *Kleine verhandeling over de grote deugden*. Amsterdam / Antwerpen.
- Dohmen, J. (2022). *Iemand zijn. Filosofie van de persoonlijke vorming*. Amsterdam: Ambo / Anthos.
- Dunk, T. von der (2025). *Is het Westen moreel failliet? Zeven plagen die democratie, veiligheid en rechtstaat in Amerika en Europa ondermijnen*. Amsterdam: Van Gennep.
- Duyvendak, J.W. (2025). *Spookkloven. Waarom Nederland minder gepolariseerd is dan we denken*. Amsterdam: Thomas Rap.
- Ehrenreich, B. (2020). *Fear of Falling. The Inner Life of the Middle Class*. New York: Hachette Book Group.
- Erlings, B. (2025). *Het spel van de populist. Hoe zij het spelen, hoe wij het winnen*. Amsterdam: Alfabet.
- Gabriel, M. (2020). *Moralischer Fortschritt in dunklen Zeiten. Universale Werte für das 21. Jahrhundert*. Berlin: Ullstein.
- Gabriel, M. (2024). *Gutes tun. Wie een ethischer Kapitalismus die Demokratie retten kann*. Berlin: Ullstein.
- Gabriëls, R., Koenis, S. & Swierstra, T. (red.)(2018). *Het hart op de tong. Emoties in de politiek*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Graaf, B. de & Peels, R. (2025-2026). De zeven klassieke deugden in de politiek. NRC.
- Haidt, J. (2021). *Het rechtvaardigheidsgevoel. Waarom wij niet allemaal hetzelfde denken. Over politiek en moraal*. Utrecht: Ten Have.
- Heijne, B. (2016). *Onbehagen. Nieuw licht op de beschaafde mens*. Amsterdam: Ambo / Anthos.

Kahneman, D. (2011). *Thinking, Fast and Slow*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Kahneman, D. & Tversky, A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*, XLVII, 263-291.

Kanne, P. (2026). *Lang zal ik lekker leven. De genotzuchtige Nederlander: van ik-verslaving naar wij-gevoel*. Amsterdam: Meulenhoff.

Kant, I. (1974). *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* Stuttgart: Reclam.

Kardas, M., Nordgren, L. & Rucker, D. (2026). Unnecessarily divided: Civil conversations reduce attitude polarization more than people expect. *Journal of Personality and Social Psychology*, 130(2), 187–214. <https://doi.org/10.1037/pspa0000469>

Kessels, J. (2025). *In vorm komen. Handboek praktische filosofie*. Amsterdam: Boom

Koenis, S. (2016). *De januskop van de democratie. Over de bronnen van boosheid in de politiek*. Amsterdam: Van Genneep.

Koenis, S. (2026). Democratie in crisis. Boosheid als motor van de politiek. *Filosofie @ Praktijk* (in druk).

Kornbluh, A. (2024). *Immediacy, or The Style of Too Late Capitalism*. London: Verso Books.

Leenders, J. (2025). Protest, dreig en demonstraties: is de ‘boze burger’ tegenwoordig overal tegen? ‘Sommige mensen accepteren geen nee meer’. *De Limburger*, 8 december.

Levitsky, S. & Ziblatt, D. (2018). *How Democracies Die. What History Reveals About Our Future*. London: Penguin Random House.

Levitsky, S. & Ziblatt, D. (2024). *Tyranny of the Minority. How to Reverse an Authoritarian Turn and Forge a Democracy for All*. London: Penguin Random House.

Lievissse Adriaanse, M. (2025). *Wat iedereen aangaat. Hoe de democratie wordt afgebroken en hoe we haar vernieuwen*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Lincoln, Y. S. & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Newbury Park, CA: Sage Publications.

Lubrano, S. (2025). *Don't Talk About Politics. How to Change 21st-Century Minds*. London: Bloomsbury Continuum.

Luyten, M. (2023). *Democratie is niet voor bange mensen*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Luyten, M. (2024). *Kiezen voor democratie. Of voor dictatuur*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Magendane, K. (2025). Een betere wereld begint thuis. *NRC*, 29/30 maart.

Magendane, K. (2026). Conflict vermijden? Nee, we moeten weer betekenisvolle frictie toelaten. *NRC*, 10/11 januari.

Meer, T. van der (2016). *Niet de kiezer is gek*. Amsterdam: Het Spectrum.

Meeus, T.-J. (2018). Zo werkt de wet van de groeiende woede. *NRC*, 5 maart.

Meeus, T.-J. (2024). *Duidelijkheid*. Stichting Maand van de Filosofie.

Migchelbrink, F. (2016). *Handboek praktijkgericht onderzoek. Zorg, welzijn, wonen en werken*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Monitor Integriteit en Veiligheid (2024). www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2024/12/17/monitor-integriteit-en-veiligheid-agressie-en-intimidatie-richting-politiek-ambtsdragers-blijft-zorgelijk

Nichols, T. (2017). *The Death of Expertise. The Campaign against Established Knowledge and Why it Matters*. New York: Oxford University Press.

Nichols, T. (2021). *Our Own Worst Enemy. The Assault from within on Modern Democracy*. New York: Oxford University Press.

NOS/Regionale omroepen/Nederlandse Vereniging voor Raadsleden (2026). <https://nos.nl/artikel/2602027-ondanks-toename-bedreigingen-en-intimidatie-willen-meeste-raadsleden-door>

Nussbaum, M. (2014). *Politieke emoties. Waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan*. Amsterdam: Ambo.

Nussbaum, M. (2016). *Woede en vergeving. Wrok, ruimhartigheid, gerechtigheid*. Amsterdam: Ambo.

Oldenburg, R. (1999). *The Great Good Place: Cafes, Coffee Shops, Bookstores, Bars, Hair Salons, and other Hangouts at the Heart of a Community*. New York: Da Capo Press.

Pettigrew, T. F. & Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5), 751–783. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.5.751>

Pfeijffer, I.L. (2026). *Absolute democratie. Kroniek van een aangekondigde afrekening*. Amsterdam: De Arbeiderspers.

Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge: Belknap Press / Harvard University.

Piketty, T. (2020). *Kapitaal en ideologie*. Amsterdam: De Geus.

Pool, E. (2025). *Erewoord. Zakboek ethiek voor ambtenaren*. Leusden: ISVW Uitgevers.

Prange, M. (2025). *De waarheidscrisis. Post-truth, kritiek en media*. Amsterdam: Boom.

Ramaer, C. (2025). Jansien (56) uit Thorn voelt zich in de steek gelaten door de overheid, maar ging toch in gesprek met Roemer. Artikel naar aanleiding van de eerste democratie-tafel. *De Limburger*, 28 januari.

Reybrouck, D. van (2011). *Pleidooi voor populisme*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Reybrouck, D. van (2013). *Tegen verkiezingen*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Reybrouck, D. van (2025). *De wereld en de aarde. Hoe houden we het veilig?* Amsterdam: De Bezige Bij.

Rinnooy Kan, A. (2025). De productieve dialoog verdient eerherstel. *NRC*, 13 februari.

Roovers, D. (2025). *Wat op het spel staat. De grenzen van politiek en fair play*. Huizinga-lezing 2025. Diemen: Uitgeverij EW.

Roovers, D. (2026). Voor de democratie ben óók jij verantwoordelijk. *NRC*, 10/11 januari.

Rusman, F. (2025a). Hoogopgeleide zelfhaat. *NRC*, 1/2 maart.

Rusman, F. (2025b). Vergeten dat VS niet Nederland is. *NRC*, 15/16 maart.

Schnitzler, H. (2024). *Filosofie van de kroeg*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Schoon, M. (2026). Interview met Emile Roemer over de uitholling van onze democratie. *Buitenhof*, 10 mei. <https://np0.nl/luister/podcasts/310-buitenhof/140661>

Smeijsters, H. (red.)(2011). *Kenmerken, randvoorwaarden en kwaliteitscriteria voor praktijkgericht zorgonderzoek*. Den Haag: HBO-raad/ZonMw.

Smeijsters, H. (2024). *Hoe je een beter mens wordt. Levenslessen van moderne denkers*. Eindhoven: Damon.

Smeijsters, H. (2025a). *De democratie begint bij onszelf. Politieke levenslessen voor leervillige burgers*. Eindhoven: Damon.

Smeijsters, H. (2025b). *Tijdloze wijsheden voor een beter leven. Levenslessen van 'klassieke' denkers*. Eindhoven: Damon.

Snoeijs, C. (2026a). *De kracht van de vrijwilliger*.

Snoeijs, C. (2026b). *Een dialoogtafel voor betere samenwerking in de buurt*.

Snyder, T. (2024). *Over vrijheid*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.

Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)(2026). *Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2026*. www.scp.nl/documenten/2026/02/23/sociale-en-culturele-ontwikkelingen-2026

Sterkenburg, N. (2021). *Maar dat mag je niet zeggen. De nieuwe generatie radicaal- en extreemrechts in Nederland*. Amsterdam: Das Mag Uitgevers.

Stiglitz, J.E. (2024). *De weg naar vrijheid. Economie en de goede samenleving*. Amsterdam: Querido Facto.

Turnhout, K. van, Andriessen, D. & Cremers, P. (2023). *Handboek ontwerpgericht wetenschappelijk onderzoek. Ontwerpend onderzoeken in sociale contexten*. Amsterdam: Boom.

Tweebeeke, M. (2025). Interview met Emile Roemer over de bedreigingen en intimidatie van lokale bestuurders en volksvertegenwoordigers. *Nieuwsuur*, 29 november. <https://nos.nl/nieuwsuur/video/2592566-emile-roemer-over-bedreigingen-en-intimidatie-lokale-bestuurders>

Verhaeghe, P. (2015). *Autoriteit*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Verhofstadt, G. (2026). *De burger in opstand. De toekomst van de politiek @ de liberale politiek*. Amsterdam: De Arbeiderspers.

Vries, C. de (2026). *De symfonie van onvrede. De opmars van radicaal-rechts in Europa*. Amsterdam / Antwerpen: Querido Facto.

Zweistra, C. (2022). *Waarheidszoekers. Wat bezielt complotdenkers?* Utrecht: Kokboekencentrum Uitgevers.

<https://localedemocratiecoalitie.nl>
<https://platformoverheid.nl/herstellen-van-vertrouwen-vraagt-responsievere-overheid/>
<https://tvblik.nl/stand-van-nederland/het-roer-om>
<https://www.kennisopenbaarbestuur.nl/documenten/2021/12/17/atlas-van-afgehaakt-nederland>
https://www.kjenning.nl/content/uploads/2026/02/PDFStekademy_Publicatie_lessen_en_aanbevelingen_voor_de_Wijk_van_Morgen.pdf
<https://www.kjenning.nl/content/uploads/2026/02/20251120-Stekademy-Publicatie-Regiecorporatie-4.0-DEF.pdf>
<https://www.leefbaarenveilig.nl>
<https://www.limburg.nl/onderwerpen/vrijheid-democratie/40-jaar-gouvernement/>
<https://www.nieuwsindeklas.nl/krant-van-de-buurvrouw-in-de-klas/>
<https://www.nporadio1.nl/nieuws/binnenland/of8131b5-b97c-4a1b-96af-0672eba270a6/raadsleden>
<https://www.politiekeambtsdragers.nl/actueel/nieuws/2024/12/17/monitor-integriteit-en-veiligheid-agressie-en-intimidatie-richting-politiek-ambtsdragers-blijft-zorgelijk>
<https://www.raadvanstate.nl/jaarverslag2025/>
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2025/12/01/advies-nationaal-burgerberaad-klimaat>
<https://www.scp.nl/actueel/nieuws/2025/06/21/politiek-doe-wat-je-belooft---ook-in-verkiezingstijd>
<https://www.youtube.com/watch?v=fSXwZnioNrw> (Rappange lezing)

Management-samenvatting

1 Aanleiding & Probleemstelling

De aanleiding van het manifest *Limburg trekt een streep* vormde het initiatief *Limburg trekt een streep* van de Commissaris van de Koning van de Provincie Limburg. Het doel van dit initiatief is de bedreigingen van burgers aan het adres van bestuurders en volksvertegenwoordigers een halt toe te roepen. De daaruit voortvloeiende probleemstelling is hoe de relatie tussen overheid en burgers verbeterd kan worden.

2 Analyse & Onderzoek

Volgend op een literatuuronderzoek werd een ontwerpgericht, praktijkgericht onderzoek uitgevoerd. Daarbij werden aan 'democratie-tafels' gesprekken met burgers gevoerd, werden deskundigen geraadpleegd en hebben de Commissaris van de Koning, burgemeesters en beleidsmedewerkers van de Provincie Limburg advies gegeven. De inbreng van alle deelnemers werd verwerkt met behulp van een kwalitatieve data-analyse.

3 Voorgestelde Oplossing & Advies

Het manifest *Limburg trekt een streep* biedt een probleembeschrijving van knelpunten in de relatie tussen overheid en burger, en een beschrijving van oplossingen die de knelpunten wegnemen.

4 Verwachte Resultaten & Impact

Het manifest *Limburg trekt een streep* wordt in boekvorm uitgegeven, ter beschikking gesteld aan de gemeenten van Limburg en verspreid onder burgers die zich inzetten voor het verbeteren van de relatie tussen overheid en burger.

